

MŰHELY

Antonela Capelle-Pogăcean – Nadège Ragaru

Miben „etnikaiak” az „etnikai pártok”? Az MJSZ és az RMDSZ mozgáspályája¹ (I.)

Bevezetés

„Napjainkban a kisebbségeket képviselő pártok is szerepet kaptak a választások során: a szavazatok és székek bizonyos arányával rendelkeznek a parlamentben, amely gyakran elégséges ahhoz, hogy parlamenti többséget képezzenek, illetve felbontsák azt, vagy ahhoz, hogy az alapvető reformokat megszavazzák. De nem feltétlenül egy irányukba gyakorolt kegyet jelent ilyen helyzetbe hozni őket. Mivel az etnikai pártok tudatában vannak annak, hogy csak annyiban értik meg őket, amennyiben a blokkolás hatalmát gyakorolják. Cserében, kiteszik magukat annak a vádnak, hogy túsul ejtik a politikai életet, és partikuláris érdekeiket részesítik előnyben az általános érdekek hátrányára.”²

1 *Forrás:* En quoi les „partis ethniques” sont-ils „ethniques”? Les trajectoires du MDL en Bulgarie et de l’UDMR en Roumanie. *Questions de Recherches/Research in Question*, Centre d’études et de recherches internationales Sciences Po, 25/2008. június. <http://www.ceri-sciences-po.org/publica/qdr.htm>.

Az itt közölt írás úgy elméleti, mint gyakorlati síkon a következő tanulmányban előterjesztett hipotéziseket fejti ki: Antonela Capelle-Pogăcean és Nadège Ragaru „Les partis minoritaires, des partis «comme les autres»? Les expériences du MDL en Bulgarie et de l’UDMR en Roumanie”, *Revue d’études comparatives Est-Quest* 38 (4), 2007 december, 115–148; lásd még Nadège Ragaru: Repenser la politisation des identités: les engagements militants dans les Balkans d’aujourd’hui. *Revue d’études comparatives Est-Quest*. 38, 2007/4, december, 5–28.

2 Srdžan Dvornikkel folytatott beszélgetés, Zágráb, 2006. április 27. A beszélgetések, dokumentumok, cikkek és egyéb munkák angolból, bulgárból, magyarból és románból történő fordítása a szerzőktől származik. [A fordításba az eredeti magyar nyelvű szövegrészeket illesztettük be. – *A ford.*]

Srdžan Dvornik horváth szociológus megállapításai kétségek nélkül példázhatják úgy a korlátokat, mint bizonyos dilemmákat, amelyek több olyan megközelítést fenntartanak, melyeket a posztkommunista Európában élő kisebbségek politikába való belépésének és az „etnikainak” nevezett pártoknak a politikai versengésben, a kormányzati csoportok alakulásában és a közpolitikák megfogalmazásában játszott szerepe meghatározásának szenteltek.

Számos munkát szenteltek az etnopolitikának³ és a kisebbségi politikáknak⁴ abból a célból, hogy megértsék a radikalizálódásnak vagy a kisebbségi kérések rendezésének, valamint a többség és a kisebbség közötti viszony szabályozásának lehetőségeit a plurális társadalmakban. De kevés tanulmány közelítette meg ezeket a csoportokat politikai vállalkozókként, és tette fel a kérdést, hogy milyenek a kádereik, programjaik, szavazóbázisuk? Alapjában véve, a tagtoborzás és működés módozatai által ugyanolyan pártok, „mint a többi”, vagy sajátos társadalmi bázisukból adódóan, és abból kifolyólag, amit kéréseik partikularitásának gondolunk, egy megkülönböztető logikának alárendelt pártokról van szó? Meglátásunk szerint, az erre vonatkozó reflexiók azt igyekeznek posztulálni, hogy a rögzített szavazóbázisnak tulajdoníthatóan a kisebbségi szervezetek bizonyos adukkal rendelkeznek, hogy egyszerre lennének mentesítve a saját választóiknak való beszámolás kötelezettsége, illetve a visszavonás és feldarabolódás kockázata alól. Ezekben a megközelítésekben a „monolitnak” tartott kisebbségi szervezetek már meglévő etnikai megosztottságot fejeznek ki, és a gyakran esszencializált „kisebbségeket” képviselik. Ekképpen arra törekednek,

3 Nem teszünk éles különbséget a nacionalizmus és a politizált etnicitás között, amely fenomenek, Rogers Brubakert idézve, elfedik „a kulturális megértés, társadalmi szerveződés és politikai vita egyetlen nagy családját”, és részleges egyeztetéseket ismernek. Vö.: Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, John – Grancea, Liana: *Nationalist Politics and Everyday Ethnicity in a Transylvanian Town*. Princeton University Press, Princeton, 2006, 14.

4 A „kisebbségekre” való hivatkozások megsokszorozódása a politikai és jogi vitákban az utóbbi tizenöt évben nem vezetett a fogalom konszenzuális meghatározásához, mely fogalom a társadalmi jelenségek széles skálájához küld vissza. Történelmileg, a „nemzeti kisebbség” fogalma az I. világháború végén bukkant fel. A 19. század második felének birodalmaiban „nemzetiségekként” megközelített „etnikulturális” csoportok ekkor „nemzeti kisebbségekként” határozódtak meg a nemzetközi jog által, az 1919–1920-as békeszerződések következtében létrejövő új nemzetállamok keretei között. Ez a besorolás kizárta őket az önmeghatározáshoz való jog alkalmazásának területéről.

hogy az identitásdiskurzus performatív dimenzióját elrejtsek, vagy épp ellenkezőleg, elfelejtsék kérdésessé tenni.

A bulgáriai Mozgalom a Jogokért és a Szabadságért (MJSZ, a törökök és a többi, muzulmán felekezethez tartozó lakos érdekeit védi) és a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ a magyar lakosság érdekeit képviselő szervezet) mozgáspályájának összehasonlítására irányuló vállalkozásnak kedvező alkalmat kellene szolgáltatnia ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához. A bulgáriai és a romániai kisebbségek politikai vállalkozói az elmúlt évtizedben számos összehasonlítás tárgyát képezték.⁵ Mindkét esetben az összlakosság kevesebb mint 10%-át kitevő kisebbségekről van szó, akik beazonosítható régiókban és megyékben többé-kevésbé koncentrálnak, különböző módok szerint kötődve egy szomszédos „anyaországhoz” (egyik esetben Törökországhoz, a másik esetben Magyarországhoz). Ez a látszólagos profilbeli hasonlóság, valamint a kommunista rendszer leváltásának összetett módok e két országban arra ösztönözték a politológusokat, hogy az identitás átpolitizálásának feltételeit, a politikai mozgáspályákat és e két szervezetnek a politikai színpadon való pozícióit összehasonlítsák. Egyébként, ebből a szempontból, Bulgária és Románia egy második közös jellemvonásban is osztozik: a legfontosabb kisebbség érdekeit képviselő politikai szereplőknek régóta sikerült korlátozni az egyesülés és szétválás dinamikáját, amelyet a többségi térben észleltek, és egy viszonylagos monopóliumot felépíteni a saját közösségük politikai képviseletére. Az identitás átpolitizálását Bulgária és Románia esetében vizsgáló munkák gyakran jelmondattá emelnek két olyan változót, amelyeket a megfigyelt politikai dinamikák vonatkozásában magyarázóerejűnek ítélnék: egy-

5 Ivanka Nedeva: Democracy Building in Ethnically Diverse Societies: The Cases of Bulgaria and Romania. In Ian Cuthbertson – Jane Leibowitz (dircs.): *Minorities: The New Europe's Old Issue*. Westview Press, Boulder, 1993, 131–152.; Mary McIntosh – Martha Abele Mac Iver – Daniel G. Abele – David B. Nolle: Minority Rights and Majority Rule: Ethnic Tolerance in Romania and Bulgaria. *Social Forces* 73, 1995/3, 939–967.; Antoine Roger: Economic Development and Positioning of Ethnic Political Parties: Comparing post-Communist Bulgaria and Romania. *Southeast European Politics* 3, 2002/1, 20–42.; Nikolaos Biziouras: Ethnic Parties, Collective Action and Resource Mobilization: Evidence from the Balkans and Central Europe. 7th Annual Kokkalis Graduate Student Workshop, Minda de Gunzburg Center for European Studies, Harvard University, 4 február 2005 (a szerző Románia és Bulgária esetét a Macedóniáéval egészíti ki). A tanulmány az alábbi címen érhető el: http://www.hks.harvard.edu/kokkalis/GSW7/Biziouras%20_paper_.pdf [megtekintés dátuma: 2008. június 10.]

részt az intézményes és törvényes keretet,⁶ másrészt a nemzetközi szereplők (Európa Tanács, az EBESZ, Európai Unió) előírásait és ajánlásait.⁷ Anélkül, hogy ezeknek a tényezőknek a fontosságát tagadnánk, az itt érvényesített megközelítés a saját történeti dimenziójukban értékelt helyi dinamikák kidolgozottabb, finomabb elemzésének a fontosságát (a „kisebbségi” csoportok gazdasági-társadalmi profiljának sajátos építkezésével és ezek helyi-területi és külön regionális csatlakozásával), valamint a politikai cselekvést meghatározó és kötelezettséget vállaló kisebbségi szereplők szociológiájának a hasznosságát hangsúlyozza ki. Az „etnikai pártok” nélkülözhetetlen közhelyesítésére és általában a pártok elemzésében hagyományosan alkalmazott eszközökkel tanulmányozható szervezetekre vonatkozó hipotézisből indul ki.

Ez a megközelítés lehetőséget ad arra, hogy Bulgária és Románia esetében az etnicitás politizálódásának több dimenziójára felhívjuk a figyelmet. Elsősorban, az etnikai ajánlat nem fogható fel rögzített és örökkévaló adottságként azokban a viszonyokban, amelyeket az „etnikai” egységek a szavazóbázisukkal tartanak fenn. Az identitás erőforrása önmagában nem garantálja a közösségi szavazat megszerzését; viszonylagos fontossága és – változó – meghatározásai egyszerre tükrözik a kisebbségi politikai vállalkozók között létező versengést, a kisebbségi szervezetek és a nem etnikai alapú

6 Maria Spirova: Electoral Rules and the Political Representation of Ethnic Minorities: Evidence from Bulgaria and Romania. Presentation at the 2004 Annual meeting of the Association for the Study of Nationalities, 15-17 avril 2004, Columbia University, New York. Az alábbi címen érhető el: <http://www.policy.hu/spirova/ASN2004.pdf> [megtekintés dátuma: 2008. június 2.]. Az összehasonlításhoz folyamodást a következő kifejezésekkel indokolja a szerző: „Bulgária és Románia az összevetésre alkalmas országok csoportját képezik, mivel viszonylag összehasonlítható etnikai összetétellel rendelkeznek, és hasonló az interetnikus viszonyok története.” A kisebbség és többség közötti viszonyok történetének érezhetően eltérő olvasatához lásd: Antonela Capelle-Pogăcean – Nadège Răgaru: Minorités revisitées. Constructions stato-nationales et parcours identitaires chez les Hongrois de Roumanie et les Turcs de Bulgarie. *Sfera politică*, nr. 129–130, 2008, <http://www.sferapoliticii.ro/sfera/art05-pogacean-ragaru.html>.

7 Antoine Roger: The European Union as a Political Incentive for Ethnic Minorities: Evidence from Post-Communist Bulgaria and Romania. *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 5, 2003/1, május, 9–24.; Alina Mungiu-Pippidi: The Influence of EU Accession on Minorities’ Status in East Central Europe. *Romanian Journal of Political Science* 2007/1, 58–71 (a szöveg Bulgáriával, Romániával és Szlovákiával foglalkozik).

pártok⁸ közötti kapcsolatokat és a politikai térben szerveződő/strukturálódó „etnikai töréseket” (*ethnic cleavages*).

Másodszorban, ha megfigyeljük a kisebbségi formációk mozgékonyságát és rugalmasságát, amelyeknek az ideológiai helyezkedése és a választási szövetségek melletti döntései gyakran meghaladják a jobb/bal törésvonalat, ebben nem az ideológiai és programatikus megkülönböztetés hiányának a tükröződését láthatjuk (amelyet a kisebbségi közösség egységének megőrzése és az eltéríthetetlen szövetséges szerepében való megmaradás keresése vezérel), hanem sokkal inkább a pártok ideológiai kedvezései ilyen vagy olyan összetevőinek (a kommunista múlt bizonyos olvasata, egy kíváncsos gazdasági-társadalmi rend víziója, a kül- és biztonságpolitikai prioritások meghatározása) az értékesítését szolgáló képességet arra való tekintettel, hogy megkönnyítse a pártok egymáshoz való közeledését a kormánytöbbség létrehozása és a választás alkalmával. Ebből a szempontból az „etnikai pártok” nem különböznek kötelező módon a nem etnikaiaktól.

Harmadszorban egy kisebbségi pártszerű jelenlét lehorgonyozása a politikai életben, és a végrehajtó hatalomban való részvételük sem jelentenek garanciát a kisebbség tényének a kedvezőbb elfogadásához. A pártos regiszter használata inkább ambivalens módon hat a kisebbségi érdekek tagolódására és védelmére, valamint nemzeti szinten a kisebbség és a többség közötti viszonyra. Hasonló módon, mind a belső, mind a külső legitimitási források mozgósítása (az európai fórumok normáira való hivatkozás, az „anyaország” – *Kin-State, État parent* – támogatásának keresése) komplex viszonyban áll a kisebbségi pártok mint koalíciós partnerek elfogadhatóvá tételével. A bolgár és a román mozgáspálya közötti különbség ebből a szempontból megvilágító erejű.

E dinamikák kiemelése végett az elemzést három lépésben végezzük el. Elsőként visszatérünk a kommunizmus bukásának nyomában keletkezett kelet-európai identitásbeli és kisebbségi kérdések elemzéseire, valamint azokhoz a tanításokhoz, amelyeknek az etnikai pártok és az etnicitás politizálódása tanulmányozásában lehet hozadékuk. E rövid irodalomjegyzék után második lépésben Bulgária és Románia egyedülálló mozgáspályájára összpontosítunk, arra keresve a választ, hogy melyek a párt-regiszter kisebbségi szereplők általi bevetésének feltételei e két országban. Végül, az MJSZ és az RMDSZ által kifejtett stratégiákban ezek az identitás-jelölők mozgósításának a formái, amelyeket azért vizsgálunk meg, hogy jobban megértsük a

8 Az eredetiben „partis dits généralistes” szerepel. – *A ford.*

politika etnicizálódásának és, Rogers Brubakert követve „időszakos”-ként⁹ jellemezhető identitások konkrét kibontakozásának a dinamikáját.

Etnicitás, „etnikai” pártok és identitás-konfliktusok Keleten

1989 után a Közép- és Kelet-Európai „etnikai” képződményekre irányuló figyelem megértése végett két kutatási áramlathoz kell visszatérnünk, amelyek az etnicitás politizálásának meghatározó elemzéseit táplálták: először is az identitás és a kisebbségi jelenségek tanulmányozásához a volt kommunista tömbben, azután a kutatási terület szempontjából régebbi és változatosabb, az identitások pártosodásának és az „etnikai” konfliktusok szabályozásának szentelt irodalomhoz.

A kelet-európai kommunizmus bukása az etnicitás prizmáján keresztül: „regionális térségek” (*area studies*) versus tranzitológia

Keleten a rendszerváltozás egybeesik a jugoszláv föderáció, a Szovjetunió és Csehszlovákia felbomlásával, hozzájárulva ahhoz, hogy előzmények nélküli sajtóbeli, politikai és egyetemi megvilágításba helyezze a nemzeti problémákat ebben a régióban.¹⁰ Azonban az, hogy ez az újonnan támadt érdeklődés olyan körülmények között fejlődött, amelyeket a határok felforgatása és a nemzeti repertórium helyenként erőszakos bevetése jellemzett, kihatott arra is, ahogyan az identitásra vonatkozó és a kisebbségi kérdéseket akkoriban (újra)felfedezték. Elsősorban: a nacionalista mozgósításokat mint

9 Rogers Brubaker – Margit Feischmidt – Jon Fox – Liana Grancea: i. m.

10 A szapora egyetemi termelés közepette, és csupán az 1990-es évek első felére korlátozódva lásd Zbigniew Brzezinski: Post-Communist Nationalism. *Foreign Affairs* 68, 1989–1990/5, tél, 1–25.; Pierre Hassner: L'Europe et le spectre des nationalismes. *Esprit* nr. 175, 1991. október, 5–22.; Pierre Kende: L'heure du nationalisme. In Georges Mink – Jean-Charles Szurek (dirs.): *Cet étrange post-communisme. Rupture et transitions en Europe centrale et orientale*. Presses du CNRS & La Découverte, Paris, 1992, 147–165.; Alain Gresh: *À l'Est, les nationalismes contre la démocratie?* Editions Complexe, Bruxelles, 1993.; Jacques Rupnik (dir.): *Le déchirement des nations*. Seuil, Paris, 1995.; George Schöpflin: National Identity in the Soviet Union and East Central Europe. *Ethnic and Racial Studies* 14, 1991/1, január, 3–14.; Arien Mack (ed.): Nationalism in Central and Eastern Europe. *Social Research* 58, 1991/4, tél, 709–902.; Janusz Bugajski: *Nations in Turmoil: Conflict and Cooperation in Eastern Europe*. Westview Press, Boulder, 1993.; Steven Blank: The Return of the Repressed? Post-1989 Nationalism in the „New” Eastern Europe. *Nationalities Papers* 22, 1994/2, 405–425.; Joseph Held (ed.): *Populism in Eastern Europe: Racism, Nationalism, and Society*, East European Monograph, Boulder, 1996.

„feltámadót” és „visszatérőt” értelmezik, amely a „radikális” nacionalizmus megnyilvánulásainak egy nagyon hosszú kelet-európai történelembe való újrabemélyítésére szólít fel. Másodsorban: a tanulmányok többségében annak a veszélye hangsúlyozódik ki, hogy a nacionalizmusok és a kulturális heterogenitás ránehezednek a demokráciára, és még inkább a demokratizálódási folyamatra. Könnyen felállítják az ellentétet a demokrácia „megszilárdulásának” esélyei között a homogén államokban (például Lengyelország foglal el jó helyezést), illetve ezeknek az etnikulturális és nyelvi különbözőséggel jellemezhető országokban való érvényesülése között. Emellett több kutatás előíró jelleget ölt: azokra a közpolitikákra reflektál, amelyek alkalmasak arra, hogy csökkentsék a többnemzetiségű területek lángba borulásának kockázatát (szövetségek szétesése és/vagy területi újrafeldarabolódása, kisebbségi kérések, közösségközi polarizáció stb.). A fontolóra vett válaszok a maguk során az emberi jogok szótárából kölcsönöznek, amely magában foglalja a kisebbségek jogait (olyan intézmények szerepének értékesítése által, mint az Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet, EBESZ, és az Európa Tanács¹¹), illetve a biztonság fogalomtárából. Egyenlő mértékben hordozzák a választások és az intézmények megszervezésében a kommunizmusból való kilépéskor megfigyelhető találékonyságba vetett bizalom jelét.

Másfelől, a kisebbségekre és nemzetiségekre vonatkozó kérdéseknek ezen (újra)értelmezései egy olyan egyetemi környezetben fordulnak elő, amelyet a szovjetológia kritikája, a kelet-európaiság „egyediségétől való megfosztásra” irányuló komparatív politika ártértékelésére való felszólítás,

11 A Helsinki Folyamat (1975) képezte az egyik küzdőteret, ahol az 1980-as évektől egy jogi terminusokban kifejezett megközelítésen keresztül a kisebbségek kérdése napirendre került. Egyetemi környezetben a nemzetközi jogászok és a két világháború között a kisebbségekkel való bánásmód nemzetközivé tevésére irányuló törekvésekkel foglalkozó történészek járultak hozzá ennek a kérdésnek a tematizálásához. Másfelől Magyarország és Jugoszlávia azon országok között szerepelt, amelyekre azért hivatkoztak a helsinki tárgyalásokon, hogy a nemzetközi szereplőket érzékennyé tegyék a nemzeti kisebbségek helyzetére, különösen a határon túli magyarokéra. 1990 őszétől a Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia (EBEK) egy konfliktus megelőzési központot hozott létre, és részben a magyar hatalom lobbijának tulajdoníthatóan elfogadott egy, a kisebbségek jogaira vonatkozó nyilatkozatot. Az EBEK, majd az őt követő Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezet (EBESZ) szerepéről lásd Jane Leibowitz és Ian Cuthbertson (szerk.): i. m.; Victor Yves Gheballi: Une institution européenne nouvelle: le Centre de la CSCE sur la prévention des conflits en Europe. *Trimestre du monde*, 13, 1991/1, 123–129; Victor-Yves Gheballi: Le Haut Commissaire de l'OSCE pour les minorités nationales: les raisons majeures d'un succès initial. *AFRI VIII*, 2007, 201–222.

és a kilencvenes évek második feléig az ex-kommunista tömbnek szentelt politikaelméleti munkákat uraló „tranzitológia” felemelkedése határoz meg. Ezek a diszciplináris játékok, amelyek az intézményes átszervezésben is részt vesznek, hozzájárulnak a kisebbségi és nemzetiségi kérdésekről folyó viták szításához, néha strukturálásához. Bővebben, az identitásbeli dinamikának és a különbözőség módozatai kezelésének szentelt munkák szaporodása a történészek, a nemzetközi jogban szakosodott jogászok, antropológusok, de éppúgy a nacionalizmus, az etnicitás és a multikulturalizmus teoretikusai bevonásával történő felszólalások sokasodásával társul. Egyesek az új kelet-európai területeken kívánták megvizsgálni a Nyugaton kidolgozott megközelítéseket. Azért, hogy számot vessünk a nemzeti és kisebbségi jelenség elemzéseivel 1989 után Keleten, úgy illik, hogy röviden vázoljuk ezek vetélkedését azon szereplők között, akik egy (specializált vagy sem) tudást kínálnak a posztkommunista Európáról, és az ennek során mozgósított fogalmi, normatív kategóriákat.

1990 nyarával kezdődően az identitásalapú mozgósítások túlradó bősége metaforák segítségével van ábrázolva. Ezek egyike, a „hűtőszekrény” metaforája, nagy közkedveltségnek örvendett. Érvéle egyszerű: a kommunizmus „lefagyasztotta” a közösségek közötti feszültségeket a többnemzetiségű államokban, egy önkényes ólomköpönyet nyomva rá, és megtiltva bármilyen nyilvános térben történő megnyilvánulást.¹² Távol attól, hogy a népek közeledését és egy új ember megalkotását előmozdította volna, a kommunizmus csupán ideiglenesen hallgattatta el a régi közösségek közötti ellenérzéseket. A kommunizmus bukása által előidézett ideológiai űr az átmenet gazdasági sokkjával társulva ürügyet szolgáltatott a kulturálisan rögzült szenvedélyek újrafelélénkülésére. A szovjet térségben, Jugoszláviában és Csehszlovákiában észlelt események így az „ébredés” kifejezésével vannak tolmácsolva (időnként a „kommunista epizód” kihagyásának árán), mi alatt egy új történeti folytonosság van feltárva a posztkommunizmus „zűrza-

12 A „hűtőszekrény elmélet” – annak kulturalista determinizmusában – újra kérdésessé tételéhez lásd Jacques Rupnik: *The Reawakening of European Nationalisms*. *Social Research* 63, 1996/1, 41–75; Bernard Paquetau: *Sous la glace, l'histoire: les rapports du nationalisme et du communisme en Europe de l'Est*. *Le débat* 85, 1995. március-április, 105–120. A „demokrácia” és a „nemzet” kapcsolata többek között Bronislaw Geremek által van kihangsúlyozva, lásd Bronislaw Geremek: *N'ayez pas peur des nations!* *Commentaire* n°57, 1992 tavasz, 59–62. De azért az érvelés a kilencvenes évek folyamán továbbra is sok újságcikk „hatásos illusztrációját” eredményezte a keleti Európáról. Lásd például Andrew Ludanyi: *Soviet Nationality Policy and East Central Europe: An Overview*. *Nationalities Papers* 24, 1996/3, 437–443.

varai” és a 19. század végi, illetve 20. század eleji nemzeti problémák között.¹³ Más írások, egészében osztva a „kiolvadás” elemzéseinek kulturalista posztulátumait, a kommunizmus hatásainak egy „keményebb” olvasatát részesítik előnyben (az úgynevezett „katlan” elméletet): a szovjetizált hatalmak politikái ahelyett, hogy mozgásképtelenné tették volna, éppenséggel súlyosbították bizonyos nemzeti csoportok frusztrációit úgy, hogy a nacionalistának nevezett kártyalapot a belső legitimáció céljára használták fel. De túl a metaforák lajstromán, hogyan értelmezhető az identitás repertóriumok bevetése, amely a kommunizmus bukása után történik?

A szovjetológiának a témához való hozzájárulása összetett. A nyolcvanas évek végén Alexander Motyl rámutatott a Szovjetunió kulturális heterogenitására szóló szovjetológiai tanulmányok elégtelenségére.¹⁴ Az ő nézete szerint egyes politikatudományi munkák egyszerűen nem ismerik a nemzetiségek problémáit, mások a szinte kizárólag „oroszközpontú” források használatától szenvednek. A periferikus köztársaságokért érdeklődő kutatók, ami azt illeti, belebuknak saját területüknek a központ után vezetett nemzetiségek politikájával való összekapcsolásába. Kétségtől, a kritika rendkívül erős volt. A szovjet és a kelet-európai tanulmányok maguknak követelhetnék a gondolkodás hagyományát a marxizmusról, az ausztromarxizmusról, a leninizmusról és a nemzeti kérdésről,¹⁵ a szovjet nemzetiségpolitikáról (kizárólag Lenin és Sztálin idejében)¹⁶, valamint a kommuniz-

13 Az új történeti folytonosságra vonatkozóan lásd Entz Géza: Introduction. L'Europe centrale et de l'Est à la croisée des chemins. In André Liebich – André Reszler (dirs.): *L'Europe centrale et ses minorités: vers une solution européenne?* Institut universitaire de Hautes études internationales, Genève, 1993, 9.

14 Alexander Motyl: 'Sovietology in One Country' or Comparative Nationality Studies. *Slavic Review* 48, 1989/1, 83–88.

15 Roman Szporluk: *Communism and Nationalism*. Oxford University Press, Oxford, 1988.; Alfred Low: *Lenin on the Question of Nationality*. Bookman Associates, New York, 1950. Egy másik perspektívában, a nacionalizmusról szóló tanulmányok irányából lásd Walker Connor: *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*. Princeton University Press, Princeton, 1984.; Sam Beck – John Cole: *Ethnicity and Nationalism in Southeastern Europe*. Anthropologisch-Sociologisch Centrum, Universiteit van Amsterdam, Amsterdam, 1981.

16 Frederick Barghoorn: *Soviet Russian Nationalism*. Oxford University Press, New York, 1956.; Richard Pipes: *The Formation of the Soviet Union. Communism and Nationalism, 1917–1923*. Harvard University Press, Cambridge, 1954.; Robert Conquest (ed.): *Soviet Nationalities Policy in Practice*. Praeger, New York, 1967.; Zvi Gitelman: Are Nations Merging in the USSR? *Problems of Communism*, 32, 1983/5, 35–47. Franciaországban hasonlóképpen gondolhatunk Hélène Carrère d'Encausse: *Le grand défi: Bolcheviks et nations 1917–1930*. Flammarion, Paris, 1987.

mus alatt a zsidó közösségekkel való bánásmódról¹⁷. Másfelől a peresztrojka idején a kutatók bőségesen foglalkoztak a szovjetunióbeli nemzeti problémákkal.¹⁸ Mégis a nyolcvanas évek második feléig a „nemzetiségek” döntően nem mint a szovjet föderáció területi egységét veszélyeztetők jelentek meg, sem pedig erőszakos etnikai konfliktusok forrásaiként.¹⁹ Az érvényesített szemlélet leggyakrabban a vezető eliteket elemezte (központi és/vagy republikánus), háttérbe szorítva az „alulról érkező” lehetséges „etnikai” mobilizációkat.

Ha a szovjet tanulmányokat „orosz-központisággal” vádolhatjuk, mit mondhatunk a Szovjetuniónak a szovjetológia (a diszciplína neve árulkodó) diszciplináris mezőjében elfoglalt helyéről Közép-Európához képest? Az Egyesült Államokban, ahol ennek a „regionális térségnek” az intézményesülése a második világháború végéhez vezet vissza, Közép- és Kelet-Európa rendszeresen másodlagos helyet foglalt el a kutatásokban és az oktatásban.²⁰ Az *American Association for the Advancement of Slavic Studies* (AAASS – a Amerikai Egyesület a Szláv Kutatás Előrehaladásáért) 1987-ben végzett ankétja így arra mutatott rá, hogy a szovjetológiának szentelt programok 83%-a Szovjetunióról szóló előadásokat foglalt magában, csupán 28% vonatkozott Kelet-Európára.²¹ A kelet-európai kutatások eme kisebbségi terében a hetvenes évek elejétől több szerző mégis a nacionalista repertóriumoknak legitimitást kereső vezető kommunisták általi kezelésére

17 Solomon Schwarz: *The Jews in the Soviet Union*. Syracuse University Press, New York, 1951.; Zvi Gitelman: *Jewish Nationality and Soviet Politics*. Princeton University Press, Princeton, 1972.

18 Gail Lapidus: Gorbachev's Nationalities Problem. *Foreign Affairs* 68, 1989/4, 92–108.; Paul Goble: Ethnic Politics in the USSR. *Problems of Communism*, 38, 1989/4, 1–14.; Roman Szporluk: Dilemmas of Russian Nationalism. *Problems of Communism* 38, 1989/4, 15–35.

19 Megemlíthető néhány kivétel, nevezetesen a közép-ázsiai köztársaságokról és az iszlámról szóló írásokban. Az más kérdés, hogy ezek a munkák tévednek a nemzeti mozgósító formákat és helyeket illetően, amelyek véget vetettek a Szovjetuniónak. Lásd például Alexandre Benningsen – Marie Broxup: *The Islamic Threat to the Soviet State*. Croom Helm, London, 1983.; Hélène Carrère d'Encausse: *L'Empire éclaté. La révolte des nations en URSS*. Flammarion, Paris, 1978.

20 Az észrevétel egyformán érvényes az 1970-es években létrejött francia szovjetológiára.

21 Dorothy Atkinson: Soviet and East European Studies in the United States. *Slavic Review* 47, 1988/3, 397–413, 398. A regionális térség szakértői között a politikusok, a nyelvészek és a történészek vannak fölényben. Másfelől néhány antropológus érdeklődik e terület iránt (amely munkáknak nagyon gazdag hozadékuk volt az 1989 utáni identitástörekvések megértésében), de ezek szerényebb figyelemnek és hatásnak örvendenek a politizáló törekvésekhez képest.

irányította a figyelmét.²² Románia mozgáspályája,²³ és az 1980-as években Jugoszláviáé²⁴ kitüntetett kutatási területeket képeztek akkoriban. Azonban az Európa balkáni részére vonatkozó munkákon kívül a nacionalizmusok és a kisebbségek kérdése továbbra sem került megfelelő megvilágításba. 1989–1991-ben a kelet-európai nemzetek „ébredése” által előidézett sokk csak nagyon átható lehetett.

Általánosabban, az 1990-es évek eleje a szovjetológia delegitimálásának időszaka. A kelet-európai és szovjet tanulmányok szempontjából a poszt-kommunizmus ténylegesen egy kettős kudarc levonásával kezdődik: nem látták előre a kommunizmus végét, továbbá a Szovjetunió összeomlását, sőt a középponti jelleget sem, amelyet az identitás kérdései a rendszerváltásban és után öltöttek. Egy diszciplináris ön-elszigetelődésnek és a kutatásoknak a kormányzati prioritásoktól való függésének áldozataiként a szovjet és kelet-európai tanulmányok lemaradtak a politikaelmélet területén.²⁵ Ennélfogva több egyetemi kutató hívja fel a figyelmet a komparatív politika újraértékelésére²⁶ és a tranzitológiára, avagy a hetvenes-nyolcvanas években Latin-Ame-

22 Paul Lendvai: *Eagles in Cobwebs: Nationalism and Communism in the Balkans*. Doubleday and Co, Garden City, 1969.; Steven Palmer – Robert King: *Yugoslav Communism and the Macedonian Question*. Archon Books, Hamden, Conn. 1971.; Robert King: *Minorities under Communism: Nationalities as a Source of Tension among Balkan Communist States*. Harvard University Press, Cambridge, 1973.

23 George Schöpflin: Romanian Nationalism. *Survey* 20, 1974/2–3, 77–104.; Michael Shafir: Men of the Archangel Revisited: Anti-semitic Formations among Communist Romania Intellectuals. *Studies in Comparative Communism* 16, 1983/3, 223–243.; Vladimir Tismaneanu: The Ambiguity of Romanian National Communism. *Telos* 60, 1984, 65–79.; Catherine Durandin: À propos du conflit roumano-hongrois. *Les Temps modernes* nr. 522, janvier 1990. És antropológiai megközelítésben Katherine Verdery: *Transylvanian Villagers: Three Centuries of Political, Economic, and Ethnic Change*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles, 1983. és uő: *National Ideology under Socialism*. University of California Press, Berkeley, 1991.

24 Ivo Banac: *The National Question in Yugoslavia, Origins, History, Politics*. Cornell University Press, Ithaca & London, 1984.; Sabrina Ramet: *Nationalism and Federalism in Yugoslavia, 1963–1983*. Indiana University Press, Bloomington, 1984.; Dennison Rusinow (ed.): *Yugoslavia. A Fractured Nationalism*. Woodrow Wilson Center, Washington, 1988.

25 Frederic Fleron – Erik Hoffman: Communist Studies and Political Science. Cold War and Peaceful Coexistence. In Frederic Fleron – Erik Hoffman (eds.): *Methodology and Empirical Theory in Sovietology*. Westview Press, Boulder, 1993, 3–27.; Alexander Motyl: The Dilemmas of Sovietology and the Labyrinth of Theory. In Frederic Fleron – Erik Hoffman (eds.): i. m. 77–105.

26 Két korai példa található, noha különböző következtetésekkel: Russel Bova: Political Dynamics of the Post-Communist Transition: A Comparative Perspective. *World*

rikában és Dél-Európában a demokráciához való „visszatérés” megfigyelésére létrehozott elemzési irányzatra. A szovjet dinamikáknak a „tranzíciók” szélesebb mezejében találnak helyet. Mindemellett a hetvenes-nyolcvanas években a tranzitológusok munkái hallgatók voltak a nemzeti kérdés vonatkozásában, amelyet a vizsgált államokban periferikusnak tartottak.²⁷ A Keletre vonatkozó első írások, lévén, hogy ezek a kutatások ihlették, nem képeznek kivételt: az ellenzék és az egyetlen párt közötti tárgyalásokra, a kommunista szervezeteken belüli „mérsékelt” és „kemény” vonal belső vágdalkozásokra, valamint a kerekasztalok és „paktumok”, a rendszerből való kilépés kísérő körülményeire kérdeznak rá. Hogy a kelet-európai mozgáspályákat sajátosnak értékelik, az elsősorban a politikai és (a kapitalizmus bevezetésével járó) gazdasági átalakulások egyesülése folytán van.²⁸

Eközben, 1992–1993-tól az „etnikai” dimenzió növekvő figyelmet kap.²⁹ A nemzeti és kisebbségi kérdések újrafelfedezése az intellektuális és

Politics 44, 1991. október, 113–138.; Thomas Remington: Regime Transition in Communist Systems: The Soviet Case. *Soviet Economy* 6, 1990/2, 160–190.

27 Ilyen azoknak az érveknek az egyike, amelyeket a „regionális térségek” bizonyos védelmezői a „tranzitológiai” olvasatok (értelmezési) rácsainak a kelet-európai helyzetre való alkalmazhatóságának az igazolására terjesztettek elő. Lásd Terry Lynn Karl: Thinking about Post-Communist Transitions: How Different are They? *Slavic Review* 52, 1993/2, 333–337. Az „etnikai összetettség fokát” ő a Latin-Amerikában és Kelet-Európában bejárt mozgáspályák közötti különbségtétel öt tényezője közé sorolja (a többi a demokráciához és a piachoz való átjárás interakciója, a gazdasági fejlődés magasabb szintje, a civil társadalom hiánya és a nemzetközi kontextus) és azt állítja, hogy „a nacionalizmus, bármilyen formájáról is legyen szó, gyakran összeférhetetlen a demokráciával, mivel egy sajátos közösség jogait a minden állampolgárt megillető jogok fölé emeli, és, ezt téve, megakadályozza

28 Giuseppe Di Palma: *To Craft Democracies. An Essay on Democratic Transitions*. University of California Press, Berkeley, 1990.; Adam Przeworski: *Democracy and the Market, Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge University Press, Cambridge, 1991.; Grzegorz Ekiert: Democratization Processes in East Central Europe: A Theoretical Reconsideration. *British Journal of Political Sciences* 21, 1991/3, 285–313.; lásd a *Journal of Democracy* és *Democratization* c. folyóiratokat is, amelyeknek a hasábjain a „tranzitológusok” kifejtették saját megközelítésüket. Végül megemlítjük a Doh Chull Shin által előterjesztett irodalom szemlét: On the Third Wave of Democratization. A Synthesis and Evaluation of Recent Theory and Research. *World Politics* 47, 1994. október, 135–170.

29 Larry Diamond – Marc Plattner (eds.): *Nationalism, Ethnic Conflict, and Democracy*. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1994.; Juan Linz – Alfred Stepan:

intézményi dinamikákat is meghatározza: 1993-ban Alfred Stepan, a tranzitológia egyik legkiemelkedőbb képviselője a nyolcvanas években, rektori kinevezést kap az újonnan létrejött budapesti Közép-Európa Egyetemen, amely a közép- és kelet-európai egyetemi elit képzésének melegegyévé vált, valamint a nacionalizmus, a kisebbségek és a multikulturalizmus egyik meghatározó kutatási központjává. Egyik cikkében Alfred Stepan elmeséli a tranzitológusok és az etnicitás teoretikusai találkozásának történetét Keleten:³⁰ a nyolcvanas éveket következetesen, de nem konvergensen a nacionalizmusra vonatkozó újító jellegű munkák fejlődése jellemezte (nevezetesen Ernest Gellner és Benedict Anderson), mondja, illetve az átmenetekre irányuló kutatások (Guillermo O'Donnell, Philippe Schmitter, Laurence Whitehead, Juan Linz, Alfred Stepan), de ezek a párhuzamos univerzumok kevésbé kommunikálnak egymással: a tranzitológusok nemigen olvasták a nacionalizmusra vonatkozó tanulmányokat, és ez utóbbiak nem biztosítottak elsődleges helyet a demokráciára irányuló kérdésfelvetésnek. Az 1990-es évek kezdetének eseményei, a *Közép-Európa Egyetemen*, nevezetesen Ernst Gellner (később Will Kymlicka) személye körül kialakult értelmiségi viták, amelyek a kérdésfelvetésnek egyrészt a demokrácia építése és a nemzetépítés, másrészt a többitnikumú társadalmakban a nacionalizmus és a demokrácia összeférhetőségének problémája felé való elmozdulást írják elő.

Az identitás kérdéseinek számbavétele nem csupán a nacionalizmussal foglalkozó munkák újraolvasásából táplálkozik. Egyenlő mértékben kölcsönöz a politikai filozófiától és a politikaelmélettől (amelyet az Egyesült Államokban művelnek), amely, nevezetesen John Stuart Mill írásaival kezdődően,³¹ a lakosság kulturális heterogenitását a liberális és képviseleti demokrácia kihívásaként kezelte. Bizonyos szerzők könnyen ihletforrást találnak Dankwart Rustow-nak az 1970-es években kidolgozott modernizációs elméleteiben;³² mások, Alfred Stepan mintájára, Robert Dahlnak a sokközpon-

Problems of Transition and Consolidation. Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe. Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1996.

30 Alfred Stepan: Modern Multinational Democracies: Transcending a Gellnerian Oxymoron. In John Hall (ed.): *The State of the Nation. Ernest Gellner and the Theory of Nationalism.* Cambridge University Press, Cambridge, 1998, 219–239.

31 John Stuart Mill: *Considerations on Representative Government.* Parker, Son and Bourn, London, 1861.

32 Dankwart Rustow: Transitions to Democracy: Towards a Dynamic Model. *Comparative Politics* 3, 1970/2, 337–364. A Szovjetunióra való alkalmazáshoz lásd Russel Bova: Politics Dynamics of the Post-Communist Transition: A Comparative Perspective. i. m.

tú hatalomra (poliarchiára) vonatkozó gondolatai iránti érdeklődést részesítik előnyben.³³ A találkozás eredményei változók a szerzők, időszakok és az elfogadott megfigyelési helyek szerint; de a tranzitológia repertóriumából merítő írások egy ponton megegyeznek: a nyelvi és etnokulturális különbözőség veszélyt jelent a demokratizációs folyamatokra és kihívást a fennálló demokráciák számára.³⁴

Mindazonáltal, az 1970-1980-ban született írásoktól eltérően, amelyek a demokrácia megjelenésének strukturális előfeltételeire helyezik a hangsúlyt (a gazdasági fejlődés, a politikai kultúra, de úgyszintén a nemzeti integráció foka)³⁵, a demokratizálódás „harmadik hullámának” szentelt írások (Samuel Huntington, 1991) a folyamatokra és a szerepjátékokra összpontosítanak. Ebben a gyakran különösképpen voluntarista és előíró áramlatban erős a hit az elfogadott törvényes és intézményes eszközökkel gyártható (*to craft*) demokráciák lehetőségében. Éppúgy az autoritarizmushoz való „visszatérés” kockázatainak megelőzésére úgy tekintenek, mint ami az intézményi tervezés tárgyát képezheti, a különbözőség és a közösségek közötti konfliktusok kezelése mindenekelőtt az eszközök kidolgozásán, a választási versengést keretbe foglaló alkotmányokon és szabályokon halad át.³⁶

A rendszer típusának és a szavazás módjának kiválasztása döntő fontosságú: a parlamentarizmus és a részarányos szavazási rendszer az általánosan kiváltságos opciók. Ezek már a tranzitológusok első generációs munkájában jelen voltak, akik a hatalomnak a karizmatikus vezetők kezében való összpontosításának (a Latin-Amerikából kölcsönzött példák jelentőségére ismerünk ebben) az ellenszerét látták ezekben;³⁷ ezentúl ezek egyformán

33 Robert Dahl: *Polyarchy: Participation and Opposition*. New York University Press, New Heaven, 1971. Lásd Alfred Stepan: *Modern Multinational Democracies: Transcending a Gellnerian Oxymoron*. I. m.

34 Megjegyezzük, hogy a nemzetközi kapcsolatok területéről származó konfliktusok egyes elemzői hasonlóképpen hitelesítették azt az eszmét, miszerint a demokratizálódás növeli a közösségek közötti konfliktusok kockázatát. Lásd Jack Snyder: *From Voting to Violence: Democratization and Nationalist Conflict*. W. W. Norton, New York – London, 2000. A kontextus megértése végett lásd Rogers Brubaker – David Laitin: *Ethnic and Nationalist Violence*. *Annual Review of Sociology* 24, 1998/1, 423–452.

35 Larry Diamond – Juan J. Linz – Seymour Martin Lipset: *Democracy in Developing Countries*. 4 vols. Lynne Rienner, Boulder, Colo. 1989.

36 Larry Diamond – Marc Plattner: *The Global Resurgence of Democracy*. I. m. Nevezetesen a II. rész: „Institutional Choices and Designs” (111–226).

37 Juan Linz: *The Perils of Presidentialism*. *Journal of Democracy* 1, 1990/1, 51–69.; Alfred Stepan – Cynthia Skach: *Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation*. *World Politics* 46, 1993/1, 1–22.; Scott Mainwaring – Matthew Shugart: Juan Linz,

érvényesülnek mint a kulturális különbözőség igazságos képviselésének garanciái a politikai testületben. A demokrácia mérnökeinek az intellektuális referenciái inkább Arendt Lijphart konszociatív demokráciája³⁸ felé hajlanak, mint Donald Horowitznak az arányos képviselési modell kockázataira való figyelmeztetése³⁹ felé.

Bizonyos szerzők, Alfred Stepan mintájára, mindennek ellenére a demokratikus építkezés egy szigorúan technicista megközelítésének a meghaladására törekednek azért, hogy a politikai legitimitásra reflektálhassanak a kulturálisan megosztott társadalmakban.⁴⁰ Az etnokulturális pluralitást továbbra is akadályként gondolják el (nem az autoritárius rendszerek számára, amelyek minden egyedi törekvést képesek elfojtani); a kockázatok mértékét azon nemzetek „ébredési” fokának arányában mérik, amelyek nem képeznek többséget abban az államban, amelynek részei, illetve az uralkodó csoport arra irányuló igénye meglétének (vagy hiányának) a függvényében, hogy egy nemzetállami modellt próbáljon érvényesíteni. Mégis, Alfred Stepan – aki a heterogeneitást olyan jelenkori társadalmi tényezőnek tekinti, amely az esetleges határmódosítások által kevésbé szüntethető meg – kiszélesíti a fontolóra vett közpolitikai eszközök palettáját. A föderalizmus, az etnokulturális autonómia, de egy sor egyéni és kollektív jog bevezetése is

Presidentialism and Democracy: A Critical Appraisal. *Comparative Politics* 29, 1997/4, 449–471. A választási rendszer kérdése továbbra is alaptematika marad, de már nem élvez akkora figyelmet, mint az 1990-es évek elején. Lásd például Benjamin Reilly: *Democracy in Divided Societies: Electoral Engineering for Conflict Management*. Cambridge University Press, Cambridge, 2001.

38 Arend Lijphart: Constitutional Design for Divided Societies. *Journal of Democracy* 15, 2004/2, 96–109.; Bernard Grofman – Arend Lijphart (eds.): *Electoral Laws and Their Political Consequences*. Agathon Press, New York, 1986.; Arend Lijphart: *Democracy in Plural Societies*. Yale University Press, New Haven, 1977.; Frank Cohen: Proportional Versus Majoritarian Ethnic Conflict Management in Democracies. *Comparative Political Studies* 30, 1997/3, 607–630.

39 Donald Horowitz: Electoral Systems: A Primer for Decision-Makers. *Journal of Democracy* 14, 2003/4, 115–127.; Donald Horowitz: *A Democratic South Africa? Constitutional Engineering in a Divided Society*. University of California Press, Berkeley, 1991.

40 A már idézett két szövegen kívül lásd még Alfred Stepan: Toward a New Comparative Politics of Federalism, (Multi)Nationalism, and Democracy: Beyond Rikerian Federalism. In Alfred Stepan: *Arguing Comparative Politics*. Oxford University Press, Oxford, 2001, 315–361.; uő: Comparative Theory and Political Practice: Do We Need a “State-nation” Model as Well as a “Nation-state” Model? *Government and Opposition* 43, 2008/1, 1–25.

ajánlasként fogalmazódik meg egy olyan érvelésben, amely Will Kymlicka munkásságára hivatkozik.⁴¹

Az 1990-es évek második felétől a tranzitológia hatása csökkent. Elméleti gyengeségei (nevezetesen a normatív és teleologikus jelleg)⁴² nyilvánvalóvá váltak. Az intézményi tervezés híveinek a lelkesedése elhalványult. De azért a demokrácia, a demokratizálódás és az etnicitás közötti viszonyok elméleti alapzata nem képezte egy hasonló átértékelés tárgyát. Másfelől a volt szovjet térségre, valamint Közép- és Kelet-Európára vonatkozó tanulmányok által kifejtett kérdések növekvő differenciálódásának vagyunk tanúi: a szovjetológiával eltűnt az a régi (földrajzi és szimbolikus) tér, melyet eltakart. Közép- és Kelet-Európában az identitás és a kisebbségek iránti érdeklődés fokozatosan áttevődött az Európai Unióba való integrációs folyamatra és arra a módra, ahogyan az európaizálódás alkalmas volt éppúgy az állampolitikák, mint a többség és kisebbség közötti viszony, valamint a kisebbségi (politikai) vállalkozók által visszatartott mozgósítási regiszterek fejlesztésére.⁴³ Másfelől, a valamikor szovjetnek tekintett területek empirikus megismerése az antropológusok és szociológusok kutatásait is hasznosította, amely kutatásokban minden állam sajátos mozgáspályájának változatosságát emelték ki.⁴⁴ De azért az etnokulturális pluralitásnak a politikai

41 Will Kymlicka: *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford University Press, New York, 1995.

42 Les processus de transition à la démocratie (dossier) *Cultures et Conflits* 17, 1995. tavasz, 3–176.; Les transitions démocratiques. Regards sur l'état de la 'transitologie' (dossier). *Revue française de science politique* 50, 2000/4-5, 579–764; Thomas Carothers: The End of the Transition Paradigm. *Journal of Democracy* 13, 2002/1, 5–21.; David Stark: Path Dependence and Privatization Strategies in *East Central Europe*. *East European Politics and Societies* 6, 1992/1, 17–54.; Patrick Michel – Marc Frybes: La 'transition' polonaise. *Revue internationale de politique comparée* 3, 1996/1, 69–83.

43 Megjegyezzük, hogy a tranzitológia kritikai elemzésének bizonyos áramlatai, mint például a *path dependency* [útfüggőség, fejlődéspálya-függőség], kevésbé ihlették a kisebbségi és az identitás törekvéseknek szentelt munkákat. Sokkal nagyobb volt a hatásuk a politikai változás, a közpolitikák vagy a gazdaságpolitikák fogalmi megragadhatóságára irányuló erőfeszítések esetében. A *path dependency* posztulátumainak kritikai megközelítéséhez lásd Michel Dobry: Les voies incertaines de la transitologie: choix stratégiques, séquences historiques, bifurcations et processus de *path dependence*. *Revue française de science politique* 50, 2000/4-5, 579–614.

44 Chris Hann (ed.): *Socialism: ideals, ideologies and local practice*. Routledge, London, 1993. [ASA Monographs 31]; Katherine Verdery: *What Was Socialism and What comes next?* Princeton University Press, Princeton, 1996.; Daphne Berdahl: *Where the World Ended: Reunification and Identity in the German Borderland*. University of

rendre gyakorolt hatásainak a főáramba (*mainstream*) tartozó olvasata marad az, amit Arendt Lijphart 2004-ben bemutatott:

„A megosztott társadalom és az alkotmányos építkezés szakértőinek többsége nagyjából egyetért abban, hogy a mély társadalmi megosztottság súlyos problémát vet fel a demokrácia számára, és ebből kifolyólag általában sokkal nehezebb a demokratikus kormányzás megalapozása és fenntartása a megosztott országokban, mint a homogén államokban. Hasonlóképpen, a szakértők megegyeznek abban, hogy az etnikai vagy más természetű megosztottság problémája jóval nagyobb azokban az országokban, amelyek még nem demokratikusak vagy nem teljesen azok, mint azokban, ahol a demokrácia jól megalapozott, és abban is egyetértenek, hogy az ilyen típusú megosztottságok a 21. századi demokratizálódás nagy akadályát képezik.”⁴⁵

Túl a volt kommunista tömbre vonatkozó tanulmányokon, ez az axióma alapvető helyet foglalt (és továbbra is foglal) el az etnikai pártoknak és a közösségek közötti konfliktusok politikai kezelésének szentelt munkákban, amelyekre visszatérünk.

Az etnicitás politizálása és az „etnikai pártok” körüli viták

Az utóbbi három évtized, az etnicitásról szóló tanulmányok – elsődlegesen a konfliktusok és az etnikai erőszak megértésére irányulva – egyformán kiindulópontját képezték a politizációról és a az etnikai pártosodásról szóló irodalomnak. A csoport és individuum közötti viszonyoknak, az elismerés és a képviselő dilemmáinak fogalmai fölött megosztva ez az irodalom ellentétes diagnózist kínál a politikai stabilitást és a közösségek közötti viszonyokat illető pártos regiszterek alkalmazásának hatására vonatkozólag. Visszatükrözve egy adott társadalom kulturális változatosságát, az „etnikai” pártok kialakulása alternatív módon szolgálhat kizárólagos „orvossággént” az identitásbeli „feszültségekre”, vagy a demokráciákat tönkretévő „betegséggént” a heterogén államokban.

Az első áramlat védelmezői, akik maguknak követelik Arendt Lijphart konszociatív demokráciára vonatkozó régebbi⁴⁶ vagy, újabban, az észak-

California Press, Berkeley, 1999.; Francine Hirsch: *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of Soviet Union*. Cornell University Press, Ithaca, 2005.

45 Arend Lijphart: *Constitutional Design for Divided Societies*. I. m. 96–97.

46 Arend Lijphart: *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands*. University of California Press, Berkeley, 1974. (2d. ed.); Arend Lijphart: *Democracy in Plural Societies*. i. m. Lásd még Eric Nordlinger: *Conflict Regulation in Divided Societies*. Harvard University Press, Cambridge, 1972.; Kenneth

amerikai multikulturalizmus teoretikusai, nevezetesen Will Kymlicka⁴⁷ munkáinak hatását, az etnikai pártokban a politikai részvétel (tehát az integrációnak és a gondviselő állam iránti lojalitás megerősítésének) vektorát látják, egy eszközt a konfliktusoknak a parlamenti küzdőtér felé való elmozdítására, amely konfliktusok a politikai átvállalás hiányában az utcán dőlhetnek el (annak kockázatával, hogy erőszakos formát öltenek),⁴⁸ mint egy ugródeszka az elismerés és a jogok hatékony gyakorlásához a kisebbségi csoportok tagjai számára. A posztkommunista térségben eme olvasat hívei a kisebbségeknek a politikába való bevetésében az új demokráciák „megszilárdításának”⁴⁹ és a demokratizálódás folyamatának központi összetevőjét látják. Az egyetemi közegen kívül, kisebbségi politikai vállalkozók,⁵⁰ valamint több, a kisebbségi és emberi jogokat szorgalmazó alapítvány és nemkormányzati szervezet⁵¹ támogatott ilyen típusú elemzést. Jóllehet az Európa Tanács és az EU explicit módon nem foglalt állást ebben a kérdésben, úgy tűnhet, hogy egyfajta konszenzus született egy ilyen modell erőnyeit illetően a posztkommunista Európa államainak az európai integráció felé vezető útján: a politikai képviselőhöz jutás lehetősége az etnikai alakulatok keretei között közel áll ahhoz, hogy a kulturálisan különbözőként meghatározódó csoportok integrációjának, valóban az integrációjuk minősége értékelésének standard módozatává váljon.

McRae: *Consociational Democracy: Political Accommodation in Segmented Societies*. McClelland & Stewart, Toronto, 1974.

47 Will Kymlicka – Magda Opalski (eds.): *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. Oxford University Press, Oxford, 2001.; Will Kymlicka: Multiculturalism and Minority Rights: West and East. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* 3, 2002/4, 1–25.

48 Például Sherril Stroschein: Measuring Ethnic Party Success in Romania, Slovakia and Ukraine. *Problems of Post-Communism* 4, 2001/4, 59–69.

49 John Ishiyama: Ethnopolitical Parties and Democratic Consolidation in Post-Communist Eastern Europe. *Nationalism and Ethnic Politics* 7, 2001/3, 25–45.

50 Bolgár kontextusban Ahmed Dogan, a Mozgalom a Jogokért és a Szabadságért (MJSZ) vezetője 1990-ben való létrejövése óta, több ízben emlékeztetett saját formációjának közreműködésére az „etnikai tolerancia” modelljének a védelméhez Bulgáriában. Román vonatkozásban olyan politikai szereplő, mint Markó Béla, a Romániai Magyar Demokrata Szövetség (RMDSZ) elnöke 1993 óta, nemrég még kitartott a kisebbségi képviselőlet békességet teremtő erőnyei mellett a politikában. Lásd felszólalását a párizsi Magyar Kulturális Központban, 2008. március 18-án.

51 A megjegyzés különösen a (Soros Alapítványhoz kapcsolódó) Nyitott Társadalom Intézet (Open Society Institute) hálózatára, illetve még a(z) 1991-ben alapított) Project on Ethnic Relations (PER) az amerikai kezdeményezésre érvényes.

Ezzel ellentétben, az etnicitás több teoretikusa a politika etnicizálását továbbra is mint az államok stabilitására, a demokráciára és a békére nézve veszélyeset leplezi le. Donald Horowitz munkáinak nyomán⁵² több érvelési regisztert mozgósítottak abból a célból, hogy az etnikai pártoknak a politika működésére és a közösségek közötti együttélésre gyakorolt pusztító hatását kimutassák.⁵³ Elsősorban, a pártrendszer etnicizálódása a végletekig fokozná a közösségek közötti töréseket, intézményesítve azokat. Egyszer elindítva az etnicizáció arra törekedne, hogy önmagát táplálja, amíg a politikai tér egészét felforgatja, és, még inkább arra, hogy minden társadalmi problémát, mint „etnikai” kérdést alakítson át. A játék egyetlen szabályává válna, és ugyanazon mértékben magyarázná minden közpolitikai vitának a kimenetelét, amelyek a lakás, munkahely, egészség, nyugdíjazás vagy az ökológia stb. kérdéseire vonatkoznak. Márpedig, állítják ezek az érvelések, az etnikai kérdések, lényegüknél fogva, nehezen válhatnak alku tárgyává. Ez a gondolatmenet néha egy második érveléssel társul: az „etnikainak” mondott pártok csak a saját közösségük jólétét érintő kérdésekben érdekeltek. Sajátos elektorátusuk, a vezető elit hovátartozása és a visszakövetelések skálája folytán képtelenek saját szigorúan kategoriális elképzeléseiken túllépő általános érdekek elgondolására és, ennél fogva, a közös államhoz való hozzájárulásra. Másként fogalmazva az etnikai pártok be vannak szorítva a partikuláris érdekeltiségi körökbe, miközben a többségi csoportok pártjait az általános érdekek hordozóinak tekintik. Végül, nem elégedve meg a politikai univerzum egészének a hatalmába kerítésével, a pártrendszer etnicizációjának az etnikai pártokban is táplálnia kell egy belső vetélkedési logikát, mely végzetesen kimondatik a radikális/mérsékelt regiszterében, minden új igénylőt a túllicitálásra (*outbidding*) kényszerítve annak érdeké-

52 Donald Horowitz: *Ethnic Groups in Conflict*. University of California Press, Berkeley, 1985.; Donald Horowitz: *A Democratic South Africa? Constitutional Engineering in a Divided Society*. University of California Press, Berkeley, 1991.

53 Benjamin Reilly: Political Engineering and Party Politics in Conflict Prone Societies. *Democratization* 13, 2006/5, 811–827.; Stephan Wolff: Beyond Ethnic Politics in Central and Eastern Europe. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe* (JEMIE) 3, 2002/4. Hozzáférhető a következő honlapon: http://www.ecmi.de/jemie/download/Focus4-2002_Wolff_Kymlicka.pdf [megtekintés dátuma: 2008. június 12.]; Richard Gunther – Larry Diamond: Types and Functions of Parties. In Larry Diamond – Richard Gunther (eds): *Political Parties and Democracy*. Johns Hopkins University Press, Baltimore & London, 2001, 3–39.; Sabine Riedel: Minorités nationales en Europe et protection des droits de l’homme: un enjeu pour l’élargissement. *Politique étrangère* n°3, 2002. július-szeptember, 647–664.

ben, hogy a közösségi választási szintéren felléphessenek.⁵⁴ Az erőszak regiszterének az alkalmazása ennél fogva a radikalizáció ezen stratégiájának logikai végpontját képezi, jóllehet ez utóbbit nem mindig érinti a gyakorlatban.

Úgy tűnik, sürgősen ki kell lépünk e kettős, inkább előíró, mint elemző értelmezési modellből, ha el akarjuk kerülni azt, hogy az etnikai azonosítások és a politikában való játékba hozásuk időtlen és kontextuson kívüli olvasatait adjuk. Első szinten kétségtelenül nem haszontalan John Crowley-vel együtt emlékeztetni azokra a kockázatokra, amelyeknek az elemző ki van téve, miközben a közösség általi elismerés létrejövésének kizárólagos és egyetemes módozatává kívánja emelni az etnikai pártot.⁵⁵ Az „etnikainak” nevezett pártok nemléte nem értelmezhető – sajátos, térben és időben elhelyezett tanulmányok hiányában – a peremre kerülés, igazából a kisebbségi csoportok kizárásának szinonimájaként. Egy sajátos kollektív cselekvés kifejlődésének elmaradása nem származik szükségszerűen azokból a megkülönböztető politikákból, amelyeket az „nemzetiesítő államok”⁵⁶ használnak fel. Nincs olyan általános törvény, amely annak szükségességét posztulálná, hogy egy adott közösségnek azért, hogy a tagjai képviselve érezzék magukat, etnikai pártot kellene alakítania. Sok konfigurációban a vizsgált kollektív cselekvés regiszterei nem egyedül és nem elsősorban a pártokéi, hanem magukban foglalják a befektetések változatosságát a társulási, a nem-kormányzati szektorban, a vallásos intézményekben stb.⁵⁷ Másfelől a pártosodás vizsgálatának módozatai maguk is változhatnak időben és térben: a cselekvők a nem etnikai alapon szerveződő pártokban is harcolhatnak egy etnikai csoport szószólóiként, vagy csatlakozhatnak több közösséget védelmező szervezetekhez, mintsem sajátos politikai alakulatok létrehozásába kezdenének. A történeti tapasztalatok szintén befolyásolhatják azon módozatok meghatározását, amelyeket az identitás képviselését illetően legitimnek és kívánatosnak ítélnék.

54 A túlcitáláshoz (outbidding) lásd még Alvin Rabushka – Kenneth Shepsle: *Politics in Plural Societies: A Theory of Democratic Instability*. Merrill, Columbus, 1972.

55 John Crowley: The Political Participation of Ethnic Minorities. *International Political Science Review* 22, 2001/1, 99–121.

56 A Rogers Brubaker által javasolt fogalmat vettük át. Lásd Rogers Brubaker: *Nationalism reframed: nationhood and the national question in the New Europe*. Cambridge University Press, Cambridge, 1996.

57 Ebben a témában lásd a Nadège Răgaru által rendezett dossziét, Nadège Răgaru (coord.): La politisation de l’ethnicité dans les Balkans contemporains. *Revue d’études comparatives Est-Ouest* 38, 2007/4, 5–225.

Ezzel arányosan nem minden kockázat nélküli azt feltételezni, hogy minden etnikai párt, a politika minden etnicizációs módozata ugyanazt a *túllicitálási* (*outbidding*) logikát, az általános érdekek kimerítését és a jogviták radikalizálását gerjeszti. Egy első óvintézkedés adódik: megérthetjük-e az etnikai pártok dinamikáját – akármilyenek legyenek is egyébként a vezetőik által felhasznált retorikák – egyedül az etnicitásból? Azok a diskurzusok, amelyek által a politikai vállalkozók jól körülhatárolt csoportokhoz tartozóknak vallják magukat (nem plurális és folyamatosan tárgyalás alatt álló meghatározások tárgyainak), értelmezhetők-e a szokásos szociológiai fenntartások nélkül? Hát a homogén módon értelmezett „ügy”, vagy az egyértelmű szavazatok jelentése? Főként az etnikai párt egy ilyen megközelítése megoldottnak tartja azokat a kérdéseket, amelyekre éppen hogy választ kell adnunk: milyen, az identitás anyagán végzett munka eredményeként, milyen cselekvők által, egy sajátos kategóriához tartozás esetleges érzésének milyen kontextusában épülnek politikailag aktiválható törésvonalakká? Hogyan válik az „etnicitás” a társadalmi mozgósítás egyik vektorává, a lojalitás termelésének eszközévé és a legitimáció forrásává?

Kétségek nélkül az első nehézséget az képezi, hogy az etnicitás pártosodásának hatásait vizsgáló elemzések többségében (értve itt: az etnokulturális változatosságnak egy párt általi képviselését védelmezőket) magának az „etnikai pártnak” a fogalma elgondolatlan. Ha hiszünk Daniel Horowitznak, aki saját profilját a „nem nyugati”, afrikai és ázsiai terep alapján vázolja, feltételezván, hogy ezek mélységükben „etnikai” törések által strukturáltak, akkor egy etnikai pártnak olyan szerveződésnek kell lennie, amely „döntő módon megkapja egy etnikaiként azonosítható csoport (vagy etnikai csoportok által alkotott közösség) támogatását, és etnikai érvekhez folyamodva ennek a csoportnak az érdekeit szolgálja”⁵⁸. Hasonló meghatározás alapul három vitatott posztulátumon: elsősorban monolitikus és örök identitások létezését feltételezi az esszencializált etnokulturális csoportokban; másodsorban axiómának tekinti az etnikai törések létezését a politizálást megelőzően, kisebbségi szervezetek létrejövése esetén ezek egyszerűen elmozdulnak a pártaréna felé; végül implicit módon az „etnikai” szavazatnak egy automatikus jelleget ad, ez utóbbi alapvetően csak a többé vagy kevésbé kedvező választási szabályok⁵⁹ vagy az etnikai szavazatok megszerzéséért ugyanazon a csoporton belül folyó versengés által befolyásolható.

58 Donald Horowitz: *Ethnic Groups in Conflict*. Id. kiad. 291.

59 Ténylegesen, a szakirodalomban, a választási szabályoknak a kisebbségi szervezetek sikerére gyakorolt hatásának a tanulmányozása döntő helyet foglalt el az etnikai szervezetek megjelenése által gerjesztett választási spektrum szétdarabolódásának/össz-

Többek között Rogers Brubaker mozgósította az etnicitás és az identitás megértéséhez azt az analitikus kritikai megközelítést, amelyet őket megelőzően a nemzet ismert.⁶⁰ Éppannyira gyakorlati, mint analitikus kategóriaként az identitás oly számos, elcsépelet és ellentmondásos felhasználás tárgyát képezte, hogy végül elveszítette a magyarázó erejét. Mi több, mivel arra törekszik, hogy a csoporthoz való tartozásban az állandóság és homogeneitás fogalmait felelevenítse, ez a terminológia kevésbé tűnik alkalmasnak az elsősorban folyamati, interaktív és bizonytalan identifikációs dinamikák kutatására. Ami minket illet, lehetetlennek tűnik számunkra egy világos identitásalap létezésének állítása, mely alap mechanikusan megosztott egy csoport tagjai által és elégséges a harcos aktivitás magyarázatához, amely akár társulási, akár politikai. E megközelítéssel ellentétben az itt elfogadott eljárás az identifikációk és társadalmi cselekvések törekény, esetleges együtt-létezésének kikérdezéséből áll. Kérdéseink tehát azokra a feltételekre irányulnak, amelyek között a csoportok közös meghatározásai létrejönnek és rangsorolódnak, a kollektív érdektípusokra, amelyeknek a megjelenését előidézik és az őket konstituáló ágensekre.

Ennek megfelelően nem tartható ismertnek az etnikai törések létezése (függetlenül a tér és időbeli viszonylatoktól), amelyek a pártok létrejöttét megelőzően vannak, és a választási játékban egy mechanikus aktiválás tárgyát képezhetik. Az identitások nem külsők a politikai folyamathoz képest;

szevonásának a fókára vonatkozó kutatások mellett. Lásd például: Peter Ordeshook – Olga Shvetsova: Ethnic Heterogeneity, District Magnitude, and the Number of Parties. *American Journal of Political Science* 38, 1994/1, 100–123.; Shaheen Mozaffar – James Scarritt – Glen Galaich: Electoral Institutions, Ethnopolitical Cleavages, and Party Systems. *American Political Science Review* 97, 2003/3, 379–390. Érezhetően ritkák voltak azok a munkák, amelyek az etnikaiaknak nevezett pártok teljesítményét igyekeztek összefüggésbe állítani a választási program elhajlásaival, vagy, még tovább, az általánosnak nevezett pártokkal való szövetségre lépési politikájukkal. Az ebben az értelemben vett perspektíva kiszélesítésére tett próbálkozásként lásd Filippo Tronconi: Ethnic Identity and Party Competition. An Analysis of the Electoral Performance of Ethnoregionalist Parties in Western Europe. *World Political Science Review* 2, 2005/2, 137–163. Másfelől Csörgő Zsuzsa mutatott rá arra, hogy a kommunizmusból való kilépésnél az „etnikai törés” nem szükségképpen állítódott az új politikai szintér strukturalódásának szolgálatába. Lásd Zsuzsa Csörgő: Beyond Ethnic Division: Majority-Minority Debate About the Postcommunist State in Romania and Slovakia. *East European Politics and Societies* 16, 2002/1, 1–29.

60 Rogers Brubaker: Au-delà de l'‘identité’. *Actes de la recherche en sciences sociales* 139, sept. 2001, 66–85.; Rogers Brubaker – Mara Loveman – Peter Stamatov: Ethnicity as Cognition. *Theory and Society* 33, 2004/1, 31–64.

újra meghatározódnak, újra lesznek tárgyalva, (nevezetesen) újra alkalmazva lesznek a politikához való átmenet segítségével.⁶¹ Az etnikai vállalkozók által mozgósított „etnikai” elem az összetett elemzést megelőző alkotófolyamat és komplex feldolgozás eredménye. Halaszthatatlannak tűnik a kollektív cselekvés szociológiájának újraértékesítése, helyreállítva a társadalmi imaginárius [dimenziókat] és a cselekvők stratégiáit: milyen helyet foglal el a kisebbségi politikai vállalkozók gyakorlatában és reprezentációiban az „etnikai” regiszter? Hogyan építik fel saját célkitűzéseiket, hogy azoknak a csoportoknak a nevében és érdekeiért beszéljenek, amelyeket képviselni szándékoznak? Továbbá, a sajátos kulturális érvelés használata milyen mértékben tartható a kisebbségi választók szavazata vagy kötelme magyarázó tényezőjének? Részben ezek lennének a romániai RMDSZ és a bulgáriai MJSZ mozgáspályájának empirikus vizsgálata kontextusában megválaszolni kívánt kérdések.

A párt-regiszter bevetése: a szereplők és a politikához való átmenet módozatai 1989 után

A kisebbségi pártok létrejövésének az identitás „ébredésének” termékeként való értelmezésével ellentétben, a bulgáriai MJSZ és az RMDSZ esetei egy olyan helyzetet mutatnak be, amelyben az identitás politizálódása és az „etnikainak” mondott szervezetek felbukkanása azon dinamikák eredményének tűnik, amelyek a kommunizmus és a kommunista rendszer 1989-ben bekövetkezett bukásának temporális regisztereit keresztezték. A pártosodás válasz a kisebbségpolitika keménységére (Bulgáriában a török közösség erőszakos asszimilációjára irányuló kampánnyal 1984 és 1989 között, Romániában a kommunista rendszer progresszív „nemzetiesítésével” az 1960-as évekkel kezdődően), és az 1989 végén – 1990 elején bevezetett többpártrendszer hatása. Mindazonáltal különösen a bolgár és a román politikai színtereknek a „kommunistaellenes” és az „ex-kommunista” alapvető ellentéte körüli strukturálódása nyújtja az „etnikai törés” sajátos formáját a politikában. Bulgáriában, egy sajátos történelem, a közösségek közötti feszültségektől való félelem, az „etnikai” vagy „faji” alapúnak mondott pártra nehezedő alkotmányos tiltás veszélye, és a kommunistaellenes alakulatoknak eredetileg kedvezőtlen erőviszonyok az identitásképző repertóriumok elővigyázatos használatához és követeléseinek a(z 1984–1989 közötti erő-

61 Kanchan Chandra: Ethnic Parties and Democratic Stability. *Perspectives on Politics* 3, 2005/2, 235–252.

szakos asszimiláció előtti) status quo visszaállítására való korlátozásához vezették az MJSZ-t. Romániában az identitás mozgósítása sokkal láthatóbb és azon feltételek által meghatározott, amelyek között a posztkommunista politikai színtér pluralizációja végbemegy. Kezdetben a Ceaușescu rezsim bukását (1989) meghatározó „forradalmi” erőkkel társulva, az 1990. májusi első parlamenti választások után az RMDSZ az ellenzékben találja magát. Az 1989. decemberi „forradalmi” egység mostantól átadta helyét az „ex-kommunista”/ „kommunistaellenes” törésnek. Az előbbieket pártfogoló román nacionalista vállalkozók erő kifejtése, valamint a jobboldali többség vezette posztkommunista Magyarország által a magyar etnikai pártnak nyújtott támogatás egyenlő mértékben alakítják az RMDSZ besorolását.

Az etatista politikák, gazdasági-társadalmi és identitásbeli változások kereszteződésében: a kommunista rendszer kikristályosodásának hatásai

2001-ben Bulgáriában hozzávetőleg 746 664 török élt (a lakosság 9,4 %-a). Az ország más kisebbségi csoportokat is magában foglalt, főként bolgár nyelvű muzulmánokat (akiket a pomákokként ismerünk, a becslések alapján 150 000 és 200 000 közé tehető a számuk) és romákat (a népszámlási adatok szerint 370 908, a hivatalos becslések szerint 500 000 és 700 000 közé tehető a számuk).⁶² Miként más balkáni területeken, a muzulmán közösségek jelenléte Bulgáriában főképpen az Oszmán Birodalomba való öt évszázados beépülés (1396–1878) eredménye. Az oszmán biztonsági berendezésben Bulgáriának tulajdonított központi jelleg, Konstantinápolyhoz való közelsége akkoriban kedveztek a török telepek felállításának. Különösen a 17. századtól, az áttérések – amelyeknek az eredete és módozatai vitatottak a bolgár történetírásban – az iszlám terjeszkedésének második módozatát képezték Bulgáriában. Az orosz–török háború 1877–1878-ban, és egy *de facto* független bolgár állam létrejötté 1878-ban a régi városi török elit (adminisztratív, katonai vagy kulturális) többségének (önkéntes vagy kényszerített), valamint muzulmán nagybirtokosoknak az eltávozását idézte elő. Hajdan a domináns kultúra és társadalom tagjai, az iszlám lakosság ekkor egy kettős kisebbségi helyzetben találta magát – demográfiai és szociokulturális síkon. A 20. század folyamán a migrációs mozgások, töb-

62 A források függvényében a muzulmán romák aránya 40% és 60% közé tehető. A becslés nagy tapintattal kezelendő a népszámláláskor magukat romáknak valló személyek – a *cigányok* – és a környezetük által romáknak tartott egyének közötti differenciálnak megfelelően. Lásd Nacionalen statističeski institut (NSI): *Prebrojavane* 2001 [2001-es népszámlálás] Hozzáférhető: <http://www.nsi.bg/Census/Census.htm> [megtekintés dátuma: 2008. június 13].

bek között Törökországba, különböző formákban folytatódnak (körülbelül 154 000 személyt kényszerítettek kivándorlásra 1950–1951-ben, 1968 és 1978 között 114 000 török költözött el, 1989-ben mintegy 320–340 000 törököt utasítottak ki stb.).⁶³

Romániában a magyar kisebbség jelenléte – a 2002-es népszámlálás szerint 1 434 377, a lakosság 6,6 %-a – az első világháború végén történt határváltozásokra és a 19. század második felére kikristályosodó, Erdélyre vonatkozó, egymással versengő magyar és román nemzeti elképzelésekre vezethető vissza. A 16. század óta Erdély az önrendelkezés különböző formáit ismerte (a magyarok 1526-os, az oszmánoktól elszenvedett vereségét követően a Fenséges Porta vazallus fejedelemsége volt, majd a Habsburg Birodalom egyik alkotórésze). 1867 és 1918 között az Osztrák-Magyar Monarchia egyik alkotóelemét képező magyar állam része volt. Erdély lakosságának többsége – az 1910-es magyar népszámlálás szerint 53,8 % – románnak tekintette magát (szemben a magát magyarként azonosító 31,6 %-kal). 1918-ban Erdélyt Romániához csatolták.⁶⁴ Az itt élő magyarok státusukat megváltoztatták és „nemzeti kisebbséggé” váltak. De a román állam által kifejtett központosító és nemzetiesítő politikák ellenére a magyar elitek továbbra is megőrizték fontos kulturális és gazdasági súlyukat a tartományban. 1940 és 1944 között, a határok új átalakítása Észak-Erdélyt Magyarországnak, és Dél-Erdélyt Romániának juttatta. A párizsi békeszerződés (1947) Erdély Romániához való tartozásának elismerésével zárult.

A kommunista rendszer hatalomra kerülése Bulgáriában és Romániában először is egybeesett egy kisebbségi politika megfogalmazásával, amelyet a nemzetiségek sztálini meghatározása és az 1920-as években alkalmazott, az elitek őshonosításának szovjet modellje (a helyi elitek képzése, anyanyelvükön tanítják őket, de a szocialista eszmék hívei) befolyásolt.⁶⁵

63 Vö. Wolfgang Höpken: Im Schatten der nationalen Frage: Die bulgarisch-türkischen Beziehungen. Südosteuropa 36, 1987, 95.; Huey Louis Kostanick: *Turkish Resettlement of Bulgarian Turks, 1950–1953*. University of California Press, Berkeley, 1957.; Ali Eminov: *Turkish et Other Muslim Minorities in Bulgaria*. Hurst, London, 1997, 79.ERCÜMENT KONUKMAN: *Tarihi Belgeler ışığında. Büyük göç ve anavatan* [A nagykivándorlás és az anyaország a történelmi dokumentumok tükrében]. Türk Basın Birliği, Ankara, 1990.

64 A mindennapi nyelvhasználatban „Erdély” nemcsak a történelmi Erdélyre vonatkozik, hanem az egész Romániához csatolt területre (Partium és Bánság egy részét beleértve).

65 A kommunista kisebbségpolitikákról lásd Antonela Capelle-Pogăcean – Nadège Ragaru: Minorités revisitées. Constructions stato-nationales et parcours identitaires

Bulgáriában az 1950-es évek közepéig a hatósági szervek szétválasztották a modernizáció akadályának tekintett iszlám hatás elleni politikát azoktól a törekvésektől, amelyek a szocialista tervben teljes mértékben részt vevő török elit létrehozására irányultak (többek között, ezen keresztül a középfokú és egyetemi oktatáshoz való jobb hozzáférésre és a török kultúra fejlődésének támogatására). De a kommunista politika bizonyos aspektusai – első sorban a földek államosítása – felforgatták a kisebbségi gazdasági és társadalmi rendet, és élénk ellenérzést idéztek elő. Romániában a kommunista rendszer első éveiben alkalmazott politikák feltehetőleg pártfogolták a magyaroknak a kollektív alapú szocialista rendbe való beilleszkedését. Ha a hagyományos magyar eliteket a mezőgazdaság kollektivizálása és az ipar, valamint a bankok államosítása által tönkreteszik, az új eliteket magyar tan nyelvű intézetekben képezik – nevezetesen az Erdély „fővárosának” tekintett kolozsvári Bolyai Egyetemen (1947–1958); 1952 és 1968 között létrehoznak egy magyar autonóm tartományt. Mindkét államban az '50-es évek végétől a fennálló rendszerek fokozatosan érvénytelenítik a kisebbségek érdekében fogantatott bizonyos intézkedéseket, mielőtt a tervezett nacionalizmust mint a kitüntetett legitimáció eszközt visszahelyeznék diskurzusuk és politikai gyakorlatuk középpontjába.

Bulgáriában akkoriban az először „önkéntes”, majd kényszerű beolvasztásban keresik a megoldást a kisebbségi kérdésre: „a nemzetiségek egyenlő kibontakozásának” célkitűzését 1958 után a „nacionalizmus megnyilvánulásai és a vallási fanatizmus” elleni harc váltja fel. 1958-1959-ben egyesítik a török és a bolgár iskolákat. 1972-ben betiltják a török tanfolyamokat, beleértve az elemi iskolai tagozatot is. Az imámok száma csökkent, ellenben a vallási referensek helyettesítését célzó szocialista rítusokat bátorítják. Ez a politika – amelyet a romáknál és a pomákoknál érvényesítettek, lásd az 1970-es évek elején bolgárosított neveiket – az 1984–1989 közötti bolgárosítási kampányban éri el a tetőpontját: 1984 decembere és 1985 márciusa között a közhatalom mintegy 800 000 török kíméletlen beolvasztásához folyamodik, akiknek a török-arab családnevét kényszer alatt elszlávosították. A milícia és a hadsereg támogatásával vezetve a műveletnek több tucat áldozata volt.⁶⁶ Öt éven keresztül tagadják a török kisebbség létezését

chez les Hongrois de Roumanie et les Turcs de Bulgarie. *Sfera politicii*, nr. 129–130, 2008, <http://www.sferapoliticii.ro/sfera/art05-pogacean-ragaru.html>.

66 Lásd Amnesty International: *Bulgaria: Imprisonment of Ethnic Turks. Human Rights Abuses during the Forced Assimilation of the Ethnic Turkish Community*. Amnesty International, London, 1986.; Hugh Poulton: *The Balkans: Minorities and State in Conflict*. Minority Rights Group Publications, London, 1991. (9. fejezet); Valeri

Bulgáriában; nyilvános helyeken tilos a török nyelv használata, akárcsak a hagyományos ruházat viselése, a muzulmán ünnepek megtartása, a házassági, temetkezési és körülmetelési szertartások. Az erőszakos beolvasztás gyökerei napjainkban még vitatottak: egy (az 1970-es évek elejétől elfogadott fogalomhasználatból élve) „egységes bolgár szocialista nemzet” eljövetele érdekében felgyorsítását célzó akaratnak tulajdonítható, mialatt nyugtalanító a törökök demográfiai dinamizmusa? Az attól való félelemnek, hogy Törökország, a NATO egyik tagja, első számú ellenséggé emelkedve nehogy ötödik pillérként használja a bulgáriai törököket? Vagy még inkább az arra irányuló törekvésnek, hogy a nyilvánosság figyelmét elterelje a politikai és gazdasági válságról? Todor Zsivkov diktátornak és néhány közeli munkatársának kell tulajdonítanunk az érdemi felelősséget, vagy a nemzetállami terv logikai eredményét kell ebben látni, amelynek a megvalósítási eszközei időszakonként a közömbösség, a kiutasítás és a kisebbségek beolvasztása között ingadoztak? Az eredeti kommunista tervvel ellentétben, a bolgárosítási politika újragerjeszti a török identitás kinyilvánítását, és politikai problémát teremt belőle. Különösen a Kommunista Párthoz hosszú ideig lojális török elitek elidegenedését idézi elő, amelynek gyakran a társadalmi előrelépésüket köszönhatték. Némelyek ezek közül az elitek közül részt vettek az 1985 és 1989 közötti erőszakos beolvasztás elleni tiltakozásokon; egyesek hozzájárultak a Mozgalom a Jogokért és a Szabadságért létrehozásához 1990 kezdetén.

1989 májusában a bulgáriai törökök – néha újkeletű, az emberi jogokat védelmező szervezetekben tömörülve – tüntetéseket szerveznek, és éhségsztrájkot hirdetnek az ország északkeleti részén levő török és muzulmán területeken, valamint Rodopiban. A hatalom ekkor az elfojtásban keres menedéket (örizetbe helyezés, a mozgósítás vezetőinek az eltávolítása), mielőtt az államfő, Todor Zsivkov május 29-én bejelentené a televízióban, hogy az országot elhagyni kívánó „bulgáriai muzulmánok” szabadon elmehet-

Stojanov: *Turskoto naselenie v Bălgarija meždu poljusite na etničeskata politika* [A török népesség Bulgáriában az etnikai politika pólusai között]. Lik, Sofia, 1998 (lásd különösen a 160–214. oldalakat); Ali Eminov: *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*. Hurst and Co., London, 1997. Bilal Şimşir: *Bulgaristan Türkleri* [A bulgáriai törökök]. Bilgi, Isztambul, 1986. Újabban bizonyos, az erőszakos beolvasztással foglalkozó – nyilvánosan elérhető – levéltári források egy publikáció tárgyát képezték: Veselin Angelov: *Strogo poveritelno. Asimilatorskata kampanija sreštu turskoto nacionalno malcinstvo v Bălgarija, 1984-1989. Dokumenti* [Szigorúan titkos. A török nemzet ellen folytatott asszimilációs kampány Bulgáriában, 1984–1989 között. Dokumentumok]. k. n., Sofia, 2008.

nek: körülbelül 320 000 bulgáriai török hagyja el Bulgáriát a rendszer propagandája, a milícia és a hírszerző szolgálat nyomása által táplált pszichózisban, még mielőtt Törökország, túlterhelve, le nem zárja augusztusban a határait.⁶⁷ 1989 őszén az 1984 után eltulajdonított jogok visszaállításának követelését a (kisebbségi) mozgósítás és a potenciálisan konfliktusos jellegű (többségi) ellen-mozgósítás kíséri. A „kisebbségi kérdés” kezelése ennél fogva az egyik első kihívást jelenti a reformkommunisták és a fiatal demokratikus ellenzék számára.

Romániában az 1940-es évek végén meghatározott és a magyaroknak a kommunista rendszerbe való „kollektív” beilleszkedését célzó politikák egy évtizeddel később kifulladásra jutottak. A „sztálintalanítás” párban haladt a kommunista vezetőség „románosításával”, amely ugyanakkor sietett levonni az 1956-os magyar forradalom tanulságait és visszhangját a romániai magyarok körében (a kommunista rendszer megreformálásának terveitől az irredentista mozgósítások felé haladva).⁶⁸ Az 1960-as évek „liberálisabb” időszaka után, a következő két évtizedben egy olyan politikai projekt bontakozik ki, amelynek a célja a szociokulturális (és etnokulturális) különbségek eltörlése a „sokoldalúan fejlett szocialista társadalomban”. A vezető román kommunisták újra bevetik a nacionalista regisztert, a lakosság ideológiai ellenőrzésének céljából. A magyar nyelvű oktatás kedvező körülményei látványosan hanyatlanak, és a magyar intézmények, melyek közül egyesek a 18. századtól fennálltak, két-nyelvűvé alakulnak. A magyar nyelv nyilvános helyen való használatát akadályozzák. A többségében magyar megyék, amelyek az 1970-es években gyorsított iparosításon mentek keresztül és a lakosságuk növekvő mobilitásnak örültek, teljes mértékben elszenveték a gazdasági források kiapadását, amely mostantól fogva a külföldi adósság visszatérítésére irányult. Ráadásul a helyi adminisztráció magyar tisztviselőit románokkal helyettesítik.

Ezek között a körülmények között Magyarország visszatérése, amely az 1980-as évek második felében a romániai (és csehszlovákiai) magyar kisebbségek ügyét fellendíti a nemzetközi porondon, hozzájárul az *anyaország*gal való kapcsolat újraértékeléséhez. Ennek megfelelően Magyarország

67 A menekültek számának értékelése a források alapján 300 000 és 340 000 között ingadozik. Az itt szereplő számadatot Stefan Troebstől vettük át. Stefan Troebst: *Nationalismus vs. Demokratie: Der Fall Bulgarien*. In Margareta Mommsen (Hrsg.): *Nationalismus in Osteuropa. Gefährliche Wege in die Demokratie*. C.H. Beck Verlag, Munich, 1992, 177.

68 Stefano Bottoni: *Recepció és párhuzamosság. A romániai '56 és a magyar forradalom viszonya*. *Korunk*, 2006/2. Letölthető: <http://www.korunk.org/oldal.php?ev=2006&honap=2&cikk=1529> [megtekintés dátuma: 2008. május 23.].

és Románia viszonya megromlik. Ez az ellentét, amely Magyarország nemzetközi megítélése – „a kommunista tábor legvidámabb barakkja” – és a Romániáról – Übü király igájában általánossá vált inség áldozata – alkotott kép között is megerősödik, hozzájárul a magyar kisebbség identitásának megerősítéséhez. A zsidó (az 1950-es években) és a német (az 1970-es évekkel kezdődően)⁶⁹ elvándorlás után, amely erőteljesen homogenizálta a román államhoz tartozókat, az erdélyi magyarok (különösen az értelmiségiek) Magyarországra való emigrációja 1987-től látványosan felgyorsult, évente körülbelül 15 000 eltávozással.⁷⁰ A peremre szorított magyar értelmiség körében, legyen az a rendszer által formált vagy a régi elitek örököse, ez a kontextus kedvez egy új kisebbségi ideológia megjelenésének, amely a román kommunizmusnak kizárólag a magyarellenés elnyomás fogalmaiban való értelmezését,⁷¹ és a trianoni békeszerződés (1920) utáni román államban való közös múltnak az üldözöttség felőli olvasatát kínálja.

A román kommunista rendszer bukása első látásra gazdagnak tűnik a többségi és a kisebbségi lakosság közötti új szolidaritás ígéreteit illetően.⁷² A népi felkelés első megnyilvánulása, amelynek el kellett tüntetnie a Ceaușescu-rezsimet, ténylegesen egyesítette a románokat és a magyarokat 1989. december 15–16-án, Temesváron, Tőkés László magyar lelkész körül. A Nemzeti Megmentési Front Tanácsa (NMFT – Consiliul Frontului Salvării Naționale), amely 1989. december 22-től megalakítja az új „forradalmi” erőt, tagjai között magyar személyiségeket is számlál. Mindazonáltal a magyar iskolák hely-

69 1956 és 1992 között a zsidók száma 146 264-ről 8955-re módosult. Az 1977-ben számlált 359 109 német 1992-ben 119 462-re módosult. Lásd: Varga E. Árpád: *Erdély magyar népessége 1870–1995 között. Táblamellékletek*. Hozzáférhető a következő honlapon: <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/tablam.htm> [megtekintés dátuma: 2008. május 23.].

70 Lásd Horváth István: A migráció hatása a népesség előszámítására. *Magyar Kisebbség*, 2002/4, 24–35. <http://www.hhrf.org/magyarkisebbsseg/0204/m020403.html> [megtekintés dátuma: 2008. május 28.].

71 Irina Culic: Dilemmas of Belonging: Hungarians from Romania. *Nationalities Papers* 2006/2, 175–200.

72 Lásd Lucian Nastasă: Studiu introductiv. In Andreescu, Andreea – Nastasă, Lucian – Varga Andrea (ed.): *Minorități etnoculturale. Mărturii documentare. Maghiarii din România (1956–1968)*. Centrul de Resurse pentru diversitate etnoculturală, Cluj-Napoca, 2003, 11–67.; Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: i. m.; Stefano Bottoni: The Creation of the Hungarian Autonomous Region in Romania (1952): Premises and Consequences. *Regio. Minorities, Politics, Society*. 2003, 71–93.; Irina Culic: i. m.; Bárdi Nándor: Hungary and the Hungarians Living Abroad: A Historical Outline. *Regio. Minorities, Politics, Society*. 2003, 121–138.

reállítására irányuló eljárás több erdélyi nagyvárosban a románok ellenmozgósítását idézi elő 1990 januárjában. Ezek a feszültségek egy általánosabb politikai dinamikába íródnak bele, amely az NMFT pártta alakulásához és a május 20-i első parlamenti és elnökválasztások közeledtével a politikai színpad pluralizálásához kapcsolódott. E szembenálló kiindulópontok ellenére mind a bolgár, mind a román esetben a közösségek közötti feszültségek előtérbe kerülése észlelhető az általánosabb politikai változások kapcsolatában.

Az intézményi korlátozás rendszerei és a Mozgalom a Jogokért és a Szabadságért politikai profiljának az építése: az identitás regiszterének az időszakos jellege

A törökök által lakott területek Bulgáriában (2001-es népszámlálás, a „kinyilvánított etnicitás” kritériuma)

Forrás: Antonela Capelle-Pogăcean – Nadège Răgaru: Les partis ethniques, des partis comme les autres? Les expériences du MDL en Bulgarie et de l'UDMR en Roumanie. *Revue d'études comparatives Est-Ouest*, 2007/4, 130.

Ibrahim Tatarlă professzor, a Mozgalom a Jogokért és a Szabadságért egyik alapítótagja és képviselője által szerkesztett hősiességi párttörténetben az MJSZ a Török nemzeti felszabadulási mozgalom Bulgáriában (*Tursko*

nacionalno osvoboditelno dvizenie v Bălgarija, TNODB) örökségére hivatkozik. Ezt kisebb csoportok hozták létre illegálisan, 1985. december 8-án, megkísérelve a szembehelyezkedést az 1984–1985 telén folyó erőszakos bolgárosítással előbb Várna tartományában, majd más törökök által lakott területeken. Tagjai között volt Medi Doganov (Ahmed Dogan elszlávosított változata), az MJSZ jövőbeli vezetője, és Kasim Dal, aki később az MJSZ befolyásos alakjává vált. A bulgáriai törökök erőszakos beolvasztása elleni küzdelem itt nem közösségi mozgósításként van bemutatva, hanem a kommunista rendszer végén felbukkanó disszidens csoportosulások folyamatának elemeként. Az MJSZ „a totalitárius hatalom elleni disszidens küzdelem örökösének és folytatójának” tekinti magát „a pluralista parlamenti demokrácia új feltételei között”.⁷³ A „békés eszközökkel való” küzdelem az emberi jogok jegyében történik:

„[1985–1986-ban] a hangsúly a törökök és a muzulmánok jogainak védelmére helyeződik az országban, számot vetve azzal, hogy Todor Zsivkov totalitarista hatalma az interetnikus kapcsolatok feszültségére hivatkozott avégett, hogy elterelje a figyelmet az általános nemzeti válságról a politikában, a gazdaságban és a kultúrában. De nyilvánvaló módon minden bolgár állampolgár megcsúfolva látta a jogait.”⁷⁴

Ez a szöveg érdekes, amennyiben előtérbe állítja annak az önmegjelenítési stratégiának az egyediségét, amelyet az MJSZ létrejötte óta alkalmaz: egyszerre kínálja a Mozgalom tevékenységének nem közösségi olvasatát, az emberi jogok védelmének regiszterébe helyezve azt (az 1990-es évek elején a Helsinki folyamat és az Európai Biztonsági és Együttműködési Konferencia szellemében), és az MJSZ legitimitásának megalapozását az 1985 és 1989 közötti erőszakos beolvasztás elleni mozgósítás, illetve a török választópolgárok érdekeit képviselni hivatott politikai szervezet létrejötte közötti történelmi folytonosság magának követelésével. Ahhoz, hogy megértsük, mi a tétje a Mozgalom hivatásának megfogalmazásában rejlő sajátosságának, vissza kell térnünk 1989 végéhez. Todor Zsivkov lemondása-elbocsátása után, amelyet 1989. november 10-én a Kommunista Párt megreformálói kezdeményeztek, az egyik első lépés, amelyet az új bolgár vezetők elfogad-

73 Ibrahim Tatarlă: *Dvizenie za prava i svobodi, faktor za demokracija, razbiratelstvo i sigurnost v stranata i na Balkanite* [A Mozgalom a Jogokért és Szabadságért, a demokrácia, a (kölcsonös) megértés és a biztonság tényezője az országban és a Balkánon.] DPS, Sofia, 1998. <http://www.dps.bg/?pit=8&it=8> [megtekintés dátuma: 2006. október 23-án].

74 Uo.

tak, a kisebbségek beolvasztását előíró rendelet eltörlése volt. De a vegyesen lakott területeken ez a határozat a „nemzeti reneszánsz” folyamatát felülvizsgáló helyi *nomenklátúra* (pártkáderek, milícia, politikai rendőrség, adminisztráció és tantestület) ellenségeskedésével találkozott.⁷⁵ December 31-én a törökellenes tüntetéseket a párt municípiumi felelősei szervezik a vegyes lakosságú területeken, Kardzsaliban (Kelet-Rodopi), Dobrudzsában és Deliormanban (az ország északkeleti részén), valamint Szófiában, a fővárosban, ahol több száz tüntető fejezte ki egyet nem értését úgy a határozat tartalmával, mint a közvitára bocsátás nélküli elfogadásával. A fellebbezés intenzitása akkora, hogy a Kommunista Párt és a Demokratikus Erők Szövetsége (DESZ, néhány héttel korábban alakult kommunistaellenes koalíció) megegyezik egy Kerekasztal szervezésében a nemzeti kérdést illetően (1990. január 8–12.): ennek a munkának az alapján a nemzeti Közgyűlés január 15-én egy nyilatkozatot fogad el a nemzeti egyetértésről, amely megerősíti a december 29-i határozatot, de megtiltja a szeparatista vagy autonomista szervezetek létrehozását, és újra megerősíti a bolgárt, mint egyetlen hivatalos nyelvet.

Így a bizonytalanság időszakában látott napvilágot az MJSZ 1990. január 4-én, Várnában. A kommunistaellenes közeg bizonyos képviselői hosszú időn keresztül felrótták Ahmed Dogannak, hogy nem egyesült valamelyik emberi jogokat védő, 1988–1989-ben színre lépő bolgár szervezettel.⁷⁶ Ismét mások helytelenítik a DESZ kudarcát abban, hogy török komponenst integráljon. De a pillanat erőteljesen nemzeti hangulata nemigen könnyítette a nyitást: az MJSZ nem szerepelt a januári közösségek közötti kompromisszum-tárgyalás meghívottjaként; továbbá nem társult a Kerekasztalhoz, amely 1990 májusáig megszervezte a rendszer békés átalakulását.⁷⁷ Ez

75 Petar Stamatov: The Making of a ‘Bad’ Public: Ethnonational Mobilization in Postcommunist Bulgaria. *Theory and Society* 2000/4, 549–572.

76 Ezek között szerepelt az Emberi jogok védelmének független egyesülete Bulgáriában (EJVFE), amely 1989 februárjában 50 török tagot követelt magának a 350-ból, az Emberi jogok védelmének demokratikus ligája (Mustafa Yumer török filozófus által irányítva) és 1989 Bécsét támogató egyesület (amelyet Avni Veli alapított). 1989 végén a DESZ-hez csatlakozó EJVFE-ben megoszlik a vélemény azt illetően, hogy mennyiben célszerű az erősen népszerűtlen muzulmánok és törökök jogai témakörének a további vállalása. Lásd Hugh Poulton: i. m. p.167.

77 A DESZ kvótában és a Nemzeti megbékélés tanácsi tagjaként vehetett részt I. Tatarlă a vitában, akárcsak F. Hadžimineva, S. Gavazov és a roma M. Romanov. Másfelől a (kommunista) nagy mufti, N. Gendžev meghívottként szerepelt. Lásd Željū Želeč (irányította): *Krăglata Masa* [A kerekasztal]. Fondation J. Jelev & Biblioteca 48, Sofia, 2000, 111–116.

utóbbi állapotban fogadják el március 29-én az etnikai vagy vallási alapon szerveződő pártokat tiltó elvet (később megerősítve a politikai pártokra vonatkozó törvényben, 1990 áprilisében).⁷⁸ Ahmed Dogan, aki az új formáció névadásánál tétovázott – „Mozgalom a bulgáriai törökök és muzulmánok jogaiért és szabadságáért” vagy „Mozgalom a Jogokért és a Szabadságért” –, az I. nemzeti konferencia alkalmával (Szófia, 1990. március 26–27.) a második megnevezés mellett döntött. De az MJSZ-nek az 1990. júniusi országgyűlési választásokon való részvételét csak nagy küzdelemmel nyerte el, annak április 26-i bejegyzése után a Szófia Törvényszéken. A szervezet feljogosítja arra, hogy „Mozgalomként” lépjen fel (anélkül, hogy előzetesen pártként való bejegyzés tárgyát képezte volna).

Ettől az időszaktól adott az a korlátozó rendszer, amelyben az MJSZ-nek működnie kell: a Mozgalom tevékenységét és az identitás-jelölők használatát a törvényességének bírói úton való megfellebbezésétől való állandó félelem által, és a többségi lakosságban, igazában a politikai osztályban való elutasításának a kockázata szabályozza. 1990 áprilisában a Bolgár Szocialista Párt (BSZP, exkommunista) opportunizmusból végre elfogadta az MJSZ részvételét a júniusi szavazáson: azt remélte, hogy megosztja a kommunistaellenes ellenzéket és megakadályozza a DESZt abban, hogy megszerezze a törökök és a muzulmánok szavazatát. Ezzel egyidőben a DESZ maga is óvatos volt a Mozgalommal való szövetség lehetőségét illetően, attól való félelmében, hogy potenciális szavazóinak nacionalista részét elidegeníti. A helyi szinten letárgyalt néhány koalíciós megegyezés (például Kardzsaliban) visszautasítódik a két párt központi vezetése által.⁷⁹ Másfél évvel később, a választási konfiguráció módosulása maga után vonja a szocialisták véleményének megváltozását: az 1991. októberi választások közeledtével 93, túlnyomórészt BSZP-s képviselő, arra irányuló beadványt terjeszt az Alkotmánybíróság elé, hogy függessze fel az MJSZ-t az Alkotmány (1991. július 12.) 11. cikkének 4. bekezdése alapján, amely megtiltja az etnikai, faji vagy vallási alapon történő pártok alapítását.⁸⁰ 1992. április 21-én a

78 Ez a lényeges pont mellőzve van Venelin Ganevnél. Venelin Ganev: History, Politics, and the Constitution: Ethnic Conflict and Constitutional Adjudication in Postcommunist Bulgaria. *Slavic Review*, 2004/1, 66–89, 69.

79 Plamen-Asenovval, az „Újságírók a toleranciáért” Alapítvány elnökével készített beszélgetés, Plovdiv, 1998. október 10.

80 Másfelől megjegyezzük, hogy az 1991-es Alkotmány nem említi a „nemzeti kisebbségek” létezését Bulgáriában. Lásd Konstitucija na Republika Bălgarija [a Bolgár Köztársaság Alkotmánya]. Hozzáférhető az alábbi honlapon: <http://www.parliament.bg/?page=const&lng=bg> [megtekintés dátuma: 2008. június 29.]. Az MJSZ bejegy-

Bíróság visszautasítja a beadványt azzal érvelve, hogy az MJSZ nyitott minden egyén számára, etnikai vagy vallási hovatartozására való tekintet nélkül (1992. április 21-i 4. sz. határozat).⁸¹

1990–1991-ben a közösségek közti feszültségek mindenütt jelen vannak.⁸² Minden a kisebbségekre kedvező intézkedés tüntetéseket, bojkottokat és/vagy éhségstrájkot idéz elő a többségi lakosság körében. 1990 júniusában az MJSZ képviselőinek a parlamentbe való bejutását xenofób tüntetéssel fogadták. Ahmed Dogannak fedezet mellett kellett elhagynia az Országgyűlést. Néhány hónappal később, novemberben, az erős török kisebbséggel rendelkező Razgrad városában (az ország északkeleti részén), a Nemzeti érdekeket védelmező Tanács helyi csoportja, egy 1990 januárjában létrehozott nacionalista alakulat, civil engedetlenségre hívja fel a helyi lakosságot, tiltakozásként a török nevek visszaadásának megkönnyítését biztosító intézkedéseknek a parlament általi elfogadása ellen. 1991 tavaszán a Popov kormány (1990. december 20. – 1991. november 8.) által tett bejelentés, miszerint kísérleti jelleggel bevezetik a választható török órákat bizonyos bolgár iskolákban, újabb vitát váltott ki.⁸³

Ennek fényénél jobban megértjük az MJSZ által megfogalmazott követeléseket. Az 1990. márciusi első Nemzeti konferencián a Mozgalom mint arra hivatott szervezet határozta meg magát, hogy „hozzájáruljon a bolgár állampolgárok egységéhez egészében tiszteletben tartva a bulgáriai kisebbségek jogait és szabadságát, az Alkotmánynak és az ország törvényeinek, a emberi jogok nemzetközi kartájának, az emberi jogok és alapvető szabadságjogok védelme európai egyezményének, a nemzeti kisebbségek védelme keretegyezményének és más nemzetközi megállapodásoknak megfelelően”

zésének kérdéséről lásd Kjell Engelbrekt: *The Movement for Rights and Freedoms. Report on Eastern Europe*, RFE/RL, 1991. május 31, 7.

81 Konstitucionnen cād na Republika Bālgarija [a Bolgár Köztársaság Alkotmánybírósága]. *Rešenje 4 ot 21 April 1992* [1992. április 21-i 4. sz. határozat]. Hozzáférhető a következő honlapon: <http://www.constcourt.bg> [megtekintés dátuma: 2008. június 29.]; Venelin Ganev, i. m.

82 Open Society Institute: *Minority Protection in Bulgaria*. OSI, Sofia, 2001.; Bulgarian Helsinki Committee: *The Human Rights of Muslims in Law and Politics since 1878*. BHC, Sofia, 2003, 86–138.

83 Duncan Perry: *Ethnic Turks Face Bulgarian Nationalism. Report on Eastern Europe*, RFE/RL, 1991. május 15. 5–8.; Kjell Engelbrekt: *Movement for Rights and Freedoms to Compete in Elections. Report on Eastern Europe*, RFE/RL, 1991. október 4, 1–5.; az MJSZ első éveit illetően lásd Nurcan Özgür: *Etnik Sorunların Çözümünde Hak ve Özgürlükler Hareketi* [Egy etnikai párt az etnikai problémák megoldásáért. Mozgalom a Jogokért és a Szabadságért – 1989-1995]. Der Yayınları, Isztambul, 1999.

(1. cikkely). „[A] terrorizmust, a sovinizmust, a megtorlást, az iszlám fundamentalizmust, a nacionalizmust és az autonómia kérését” érvénytelennek tekintik.⁸⁴ Az elfogadott program a családnevek⁸⁵ és az 1989 tavaszán és nyarán elmenekült törökök tulajdonának⁸⁶ a visszaszolgáltatására, a szabad vallásgyakorlás visszaállítására (értve ezalatt a vallásos irodalom szabad kiadását és új mecset építésének engedélyezését), a török nyelv tanítására az elemi és középiskolában,⁸⁷ fakultatív iszlám teológiai előadások szervezésére, a török és muzulmán kulturális intézmények újraalapítására (színházak, népi együttesek, kulturális körök) és végül török nyelvű rádió- és televízió-műsorok⁸⁸ sugározására törekszik.

Ez a választás sokat köszönhet Ahmed Dogan személyes állásfoglalásának. A Mozgalom „identitásképző” dimenziója csakugyan az 1990 márciusi Konferencián van megvitatva: két programtervet fogalmaznak újra, amelyeknek egyike az emberi jogok terminusaiban való megközelítést részesíti előnyben, a másik pedig a közösségi problémáknak egy jóval érzékenyebb intézését. A. Dogan az első érvényre jutásához járul hozzá. Az új demokratikus Alkotmány tervére vonatkozó diskurzusok alkalmával – az 1990. júniusi választások eredményeként szocialista többségű Országgyűlésben – Adem Kenan MJSZ-képviselő a pártvezetőség által elfogadott irányvonalat

84 Lásd Kjell Engelbrekt: *The Movement for Rights and Freedoms*. Id. kiad.

85 1991. február 28-ig 598 123 személy kérte nevének visszaadását. Idézi: Council of Europe: *Report submitted by Bulgaria pursuant to Article 25, paragraph 1 of the Framework convention for the protection of national minorities*. Council of Europe, Strasbourg, 2003. április, Doc.no. ACFC/SR(2003)001.

86 Az 1989-es exodus alkalmával lóhalálában értékeik eladására kényszerülő törökök kártalanítása kezdetben, esetről esetre megszervezve, az 1992. július 31-i „Dogan-törvény” által volt szabályozva. Körülbelül 3000 házat szolgáltatottak vissza. Lásd Irina Nedeva: *Democracy Building in Ethnically Diverse Societies: The Cases of Bulgaria and Romania*. In Cuthbertson, Ian – Leibowitz, Jane (szerk.): i. m. 135.

87 1991. október 1-én a parlament megszavazta a török nyelv állami iskolákban való tanítását tiltó törvényt. A parlamenti többség megváltozása, az október 13-i választások eredményeként, lehetővé tette fakultatív órák kezdeményezését (az iskolai órákon kívül) a kisebbségek által lakott területeken, heti négy órában harmadiktól nyolcadik osztályig (a Minisztertanács 232. sz. rendelete, 1991. december). Az MJSZ képviselői azt kívánták, hogy ezek a tananyagok integrálva legyenek az iskolai tanulmányokba. Folytatták az óraszervezés (időtartam, státus), a tanerő-képzés és az iskolai szállítás javításáért való küzdelmet. Lásd Ali Eminov: *The Movement for Rights and Freedoms and the Issue of Turkish Language Instruction in Bulgaria*. *Balkanistica*, 1997/10, 144–161.

88 A török nyelvű műsoroknak a bolgár nemzeti televízióban való sugárzására 2000 októberéig kellett várni. A többségi lakosság körében vitatott maradt.

vitatja: az „emberi jogok” védelmének utópiáját feladva követeli, hogy explicit módon ismerjék el a török nemzeti kisebbség létezését Bulgáriában... még mielőtt Ahmed Dogan határozatából kizárták volna az MJSZ-ből.⁸⁹ Ez utóbbi csatlakozása 39 (főként DESZ) képviselő mozgósításához, akik az új Alkotmány aláírását azokra a politikai feltételekre való hivatkozással utasították vissza, amelyek között az kidolgozásra került, tompította az MJSZ parlamenti csoportjában jelentkező frusztrációkat annak láttán, hogy a Mozgalom képviselői részéről érkező javaslatoknak a vitatott szövegbe való beépítését a szocialista többségű választottak megtagadják.⁹⁰ Másfelől, az esetleges közösségek közötti feszültségek elkerülése végett Ahmed Dogan az 1991. október 13-i parlamenti választások (amely elégtelen többséget hozott a DESZ-nek) másodnapján elfogadta a Demokratikus Erők Szövetsége által alakított kisebbségi kormánynak a parlamentben való támogatását – anélkül, hogy az MJSZ-káderek számára visszakövetelte volna a végrehajtott hatalomban betöltött felelős állásokat.

1990-ben Ahmed Dogan az erőszakos bolgárosítással szembeni ellenállásban magának tulajdonított szerep által igyekszik megalapozni legitimitását, autoritását. Ez a pozicionálás addig is néha élénk vita tárgyát képezte a muzulmán és a török közösségekben: bizonyos török értelmiségiek, az MJSZ egyes aktivistái nem tétováztak emlékeztetni arra, hogy ennek az időszaknak a jelentős részét A. Dogan a kommunista rendszer börtöneiben töltötte, lévén, hogy 1986 júniusában letartóztatták, több év börtönbüntetésre ítélték a Török nemzeti felszabadulási mozgalom Bulgáriában (*Turško nacionalno osvoboditelno diženie v Bălgarija, TNODB*) keretén belül kifejtett tevékenységéért, és csak 1989. december 22-én szabadult. Időközben a török közösség tagjainak ellenállása a beolvasztási politikával szemben nélkül folytatódott.⁹¹

Az MJSZ e belső törésvonalai beíródnak és – részben – egybeesnek a két jelentős, törökök által lakott régió – Bulgária északkeleti része és (délen) Rodopi – közötti viszonyok történelméhez kapcsolódó ellentétekkel. A képzettsége szerint filozófus Ahmed Dogan egy északkeleti faluban (Pčelarovo, Várna tartomány) született, az MJSZ kezdeti vezetőinek több-

89 Lásd Marushiakova, Elena – Popov, Veselin: *Muslim Minorities in Bulgaria*. Europäisches Migrationszentrum, Berlin, 2004, 32. Hozzáférhető a következő honlapon: www.emz-berlin.de/projekte_e/pj41_pdf/Marushiakova.pdf [megtekintés dátuma: 2006. szeptember 12.].

90 Ribareva, Iren – Nikolova, Vjara: *Protestăt na 39-te* [A harminckilencek tiltakozása]. k. n. Szófia, 2000, 236–248.

91 Ezt az érvet Mustafa Yumer filozófus dolgozta ki. Lásd Hugh Poulton: i. m. 167.

ségéhez hasonlóan. Így 1990 márciusában a főtitkári tisztséget Osman Oktad', egy Silistra körzetből származó ápoló kapja meg.⁹² Az északkeleti területekért felelős Kasim Dal, egy építésztechnikus, szintén családi gyökerekkel rendelkezik Várna városában.⁹³ 1990 májusában Junal Lufti (született Harmanliban), aki 1973 és 1982 között a BKP KB Kulturális Bizottságában a balkáni kulturális kapcsolatokkal megbízott magas rangú tisztviselő, csatlakozik a Mozgalomhoz,⁹⁴ amelynek egyenlő mértékben feladata megszerezni a török kultúra neves értelmiségi alakjainak a támogatását, Ibrahim Tatarlâ professzor (1925, Loveč régió szülötte) és Mehmed Bejtulla Hadžijumer (1933, Targovište régió szülötte) mintáját követve. A vezetők elűzése az 1989 májusi alkotmánnyal, ezt követően az 1989 június–augusztusi kényszerített tömeges kivándorlás megfosztották a török közösséget elitjének egy részétől (tanárok, újságírók, művészek és tisztviselők stb.), és korlátozták az MJSZ vezető struktúráinak és a helyi szervezeteknek a kialakulását. Ekképpen a közelség és az összeköttetés logikája diadalmaskodik az első kádertoborzásoknál.⁹⁵

Az északkeleti elitek túlsúlya a Mozgalomban hozzájárul annak a mérsekelt fogadtatásnak a magyarázatához, amelyet Ahmed Dogan Kardzsaliban (kelet Rodopi) kapott a Mozgalom létezésének első éveiben. Ez, éppen úgy mint a helyi elitek, úgy érezte, hogy ugyanannyira fontos, ha nem jelentősebb volt a részvétele a kényszerített beolvasztás elleni harcban, amelyet az MJSZ vezetője előirányozott. 1984 decemberében az ország déli részén kezdődött a török-arab családnevek bolgárosítása. Annak idején nem egyszer a rodopi törökök helytelenítették északi felekezeti testvéreik szolidaritásának hiányát, akiket még nem érintett e folyamat. Másfelől nem ritka az, hogy az északi és a déli török elitek ellentétben állnak az 1989 április–május-

92 Osman Oktad', 1990 és 1993 között szervezési felelős, 1991 és 2001 között az MJSZ képviselője, 2001 októberében, egy Ahmed Dogannal való konfliktust követően kizárták a pártból. Független képviselőként továbbra is az Országgyűlésben maradt, egészen 2005-ig.

93 1993-tól Kasim Dal az MJSZ központi ügyvezető irodájának, a párt 18 felelős tisztségét betöltő tagjából álló fő vezetőszervényének az alelnöke. 1997 óta képviselő is.

94 1990-től megszakitás nélkül az MJSZ képviselője, jelenleg Junal Lufti egyike az Országgyűlés három alelnökének. Hasonlóképpen az MJSZ Ügyvezető Irodájának kapcsolatokkal megbízott alelnöke.

95 Ahmed Dogan ellenzéke utólag kitartott amellett, hogy a Mozgalom megalapításakor mozgósított hálózatok ténylegesen a volt kommunista hírszerző szolgálathoz tartoztak (a rettegett *Dăržavna sigurnos*). Ez az álláspont a későbbiekben lesz kifejtve (lásd a 134-es jegyzetet).

si fellebbezések kezdeményezőinek az identitását illetően;⁹⁶ hogy nem értenek egyet az ellenállásban legjobban mozgósított török közösség szegmenseit, és mellékesen a törökség és a török választókat legautentikusabban képviselő szereplőket illetően. Ezek a viták a sajátos térbeli és társadalmi-gazdasági helyzetben gyökereznek. Északkelet tágas, történelmileg virágzóbb síkságaival, ahol a bulgáriai török elit jelentős kisebbsége tömörül, gyakran szembe vannak állítva Rodopi sivár területei, amelyeknek a gazdasági fejlődése a dohánytermesztéssel és az élelmiszertermelő mezőgazdasággal társítódott. A kölcsönös ábrázolások különbséget tesznek aközött, ami a nagyobb török autenticitást meghatározza (amelyet a Törökország határaihoz legközelebb eső Kardzsali régióbeli, túlnyomórészt török, déli lakosság magának követel), és aközött, ami az elért szociokulturális modernizációt kifejezésre juttatja (jelmondattá tűzve Dobrudzsában és Deliormanban).

1992–1994-ben Ahmed Dogan több ponton megkérdőjelezve látta saját autoritását kelet Rodopiban. Akkoriban az ország súlyos gazdasági válsággal szembesült, amely a piacgazdasághoz való bátortalan átmenethez kapcsolódott. A Dimitrov-kormány alatt (DESZ, 1991. november – 1992. október) az állam ugyan engedélyezi a dohány vételárának emelését – egy lényeges kultúra Rodopi gazdasága számára –, de ezek az intézkedések föltöbb elégtelenek maradnak ahhoz, hogy a főképpen török termelők vásárlóerejének visszaesését kiegyenlítsék. Kardzsaliban tehát szemrehányást tettek az MJSZ vezetőjének a legalázatosabb felekezeti testvéreinek sorsa iránti feltételezett közömbössége miatt.⁹⁷ Másfelől, a Dimitrov-kormány bukása után, az országgyűlés 1992. októberi bizalmatlansági szavazását... és az MJSZ választottak parlamenti támogatásának elvesztését követően, a Mozgalom egyes tagjai szemrehányást tettek Ahmed Dogannak azért, mert feladta, hogy mindenki más ellenében a Demokratikus Erők Szövetségével 1991-

96 Mint ahogy Avni-Veli, annak idején dzebeli tanár és az 1989 Bécsét támogató egyesület vezetője, sugallja, az első májusi tüntetések Dzebelben voltak, még mielőtt megnyerték volna Pristojet (Šumen régió) és Kaolinovót (Várna régió). Beszélgetés Avni Velivel, Dzebel, 1998. május 19.

97 E támadás politikailag erősen elhelyezett elbeszéléséhez lásd Metodi Spasov volt DESZ képviselő beszámolóját: Metodi Spasov: *Istorijata na SDS, 1993-1997* [A DESZ története, 1993–1997], I. K. Gutenberg, Sofia, 2004, 43–57. A Kardzsali MJSZ két tagja, Bahri Jumer és Jashar Šaban képviselők egyformán helytelenítették az 1989-ben tulajdonuk átengedésére kényszerülő törökök kártalanításáért folytatott tárgyalások során azt, amit Ahmed Dogan részéről a szófiai „nagypolitika” irányában tett kedvezésnek éreztek, távol a saját választóitól. Beszélgetés Ilona Tomovával, a Köztársaság volt tanácsadójával, J. Jelev, Szófia, 1997. szeptember 18.

ben elfogadott politikai szövetségi stratégiát kövesse. Az MJSZ vezetője elhatározta, hogy hozzájárul egy új végrehajtó bizottság felállításához, amelyet Jeliou Jelev köztársasági elnök egykori tanácsadója, Ljuben Berov közgazdász vezetett, akire a DESZ „kemény” magja úgy tekintett, mint a kommunisták befolyása helyreállításának hordozójára az államapparátusban. Az A. Dogan által előírt út elleni kifogást végül Mehmed Hodža fogalmazta meg, noha nagyon bátortalanul, egy identitásképző regiszter szerint (a török nemzeti kisebbség létezésének elismerésére irányuló kérés újraélesztésével). Az első kérdés vonatkozásában elszigetelve 1993-ban kizárják a pártból.⁹⁸

Fordította: Györgyjakab Izabella

⁹⁸ Később Mehmed Hodža megalapított egy (marginális) Pártot a demokratikus változásért (PDV).